

Organizata për Siguri dhe Bashkëpunim në Evropë

Misioni në Kosovë

Departamenti për të Drejtat e Njeriut, Decentralizim dhe Komunitete

Tetë vjet më pas

Kthimet e minoriteteve dhe rikthimi i pronës banesore dhe pronës në Kosovë

Qershor 2007

TABELA E PËRMBAJTJES

FJALORTHI I SHKURTESAVE.....	3
PËRMBLEDHJE EKZEKUTIVE.....	5
REKOMANDIMET	8
PËR QEVERINË E KOSOVËS	8
PËR MINISTRINË PËR KOMUNITETE DHE KTHIM	8
PËR AGJENCINË KOSOVARE TË PRONËS	8
PËR KOMUNAT	8
PËR SHËRBIMIN POLICOR TË KOSOVËS	9
PËR INSTITUTIN GJYQËSOR TË KOSOVËS	9
PËR MINISTRINË E SERBISË PËR KOSOVËN	9
PËR UNHCR-NË	9
PËR DEPARTAMENTIN E DREJTËSISË TË UNMIK-UT	9
PËR ZYRËN PËR KOMUNITETE, KTHIM DHE PAKICA TË UNMIK-UT	10
PËR ZYRËN E KËSHILLTARIT LIGJOR TË UNMIK-UT	10
PËR EKIPIN PLANIFIKUES TË BASHKIMIT EVROPIAN	10
PËR DONATORËT NDËRKOMBËTARË	10
1. HYRJE: TË DREJTAT E PERSONAVE TË ZHVENDOSUR DHE REFUGJATËVE PËR KTHIM DHE PËR RIKTHIM TË PRONËS BANESORE DHE PRONËS.	11
2. STRUKTURAT DHE PROCEDURAT E PROCESIT TË KTHIMIT	13
A) FINANCIMI I PROJEKTEVE PËR KTHIM DHE RIINTEGRIM	17
B) VERIFIKIMI I TË DREJTAVE PRONËSORE	17
C) PËRZGJEDHJA E PËRFITUESVE	18
D) NDARJA E HAPËSIRËS SË BANIMIT DHE E TOKËS	19
F) STRATEGJITË KOMUNALE PËR KTHIM DHE PLANET ZHVILLIMORE KOMUNALE	21
G) PJESËMARRJA E PERSONAVE TË ZHVENDOSUR	21
H) QASJA NË BANIM E PERSONAVE TË ZHVENDOSUR NË VENDIN E TYRE AKTUAL TË BANIMIT	21
I) RIATDHESIMI I DETYRUESHËM	22
3 – PROCESI I RIKTHIMIT TË PRONËS BANESORE DHE PRONËS	23
A) QASJA NË MEKANIZMAT PËR KËRKESA	25
B) VËNIA NË ZBATIM E KËRKESAVE DHE EFEKTI I TYRE NË KTHIM	26
C) KOMPENSIMI	27
D) ADMINISTRIMI I PRONAVE TË BRAKTISURA	27
4 – KËRKESAT E PEZULLUARA NË VITIN 2004 PËRKITAZI ME DËMET QË LIDHEN ME KONFLIKTIN DHE SFIDAT TJERA QË KANË TË BËJNË ME ZHVENDOSJET	29
A) KËRKESAT KUNDËR UNMIK-UT, KFOR-IT, IPVQ-VE DHE INDIVIDËVE TË PEZULLUARA NË VITIN 2004	29
B) TRANSAKSIONET MASHTRUESE	31
C) SHFRYTËZIMI I PARREGULLT I PËRFAQËSUESVE TË PËRKOHSHËM	31
D) MUNGESA E MBROJTJES EFIKASE TË PRONAVE TË PAKICAVE DHE TË KTHYERVE	31
5. PROGRAMI I RINDËRTIMIT PAS TRAZIRAVE TË MARSIT 2004	32
6. KONKLuzionET	34

FJALORTHI I SHKURTESAVE

ASB	Arbeiter-Samariter-Bund
QKK	Qendra Koordinuese për Kosovën
KShE	Kryeshef ekzekutiv
KNMR	Komisioni Ndërministror për Rindërtim
GKKK	Grupi për Kontaktim dhe Komunikim me Komunitete
MQSh	Mekanizmi Qendror i Shqyrtimit
DiD	Departamenti i Drejtësisë
KEDNj	Konventa Evropiane mbi të Drejtat e Njeriut
EPBE	Ekipi Planifikues i Bashkimit Evropian
KKPB	Komisioni për Kërkesa Pronësore Banesore
DÇPB	Drejtoria për Çështje Pronësore Banesore
PNDCP	Pakti Ndërkombëtar mbi të Drejtat Civile dhe Politike
PZhBV	Personat e zhvendosur brenda vendit
KFOR	Forca e Kosovës
AKP	Agjencia Kosovare e Pronës
TMK	Trupat Mbrojtëse të Kosovës
KKPK	Komisioni për Kërkesa Pronësore i Kosovës
KKK	Kryetari i kuvendit komunal
MKK	Ministria për Komunitete dhe Kthim
PZhK	Planet zhvillimore të komunës
KKB	Këshillat komunale të banimit
PK	Përfaqësuesi komunal

ZKK	Zyrtari komunal për kthim
SKK	Strategjitë komunale të kthimit
GPK	Grupi punues komunal
NATO	Organizata e Paktit të Atlantikut Verior
OJQ	Organizata joqeveritare
ZKKÇP e UNMIK-ut	Zyra e UNMIK-ut për Komunitete, Kthim dhe Çështje të Pakicave
ZKL e UNMIK-ut	Zyra e Këshilltarit Ligjor të UNMIK-ut
OSBE	Organizata për Siguri dhe Bashkëpunim në Evropë
IPVQ	Institucionet e Përkohshme të Vetëqeverisjes
PSSP	Përfaqësuesi Special i Sekretarit të Përgjithshëm
MTP	Marrëveshja trepalëshe
NjPO	Njësia punuese operative
DUDNj	Deklarata Universale mbi të Drejtat e Njeriut
UNDP	Programi i Kombeve të Bashkuara për Zhvillim
UNHCR	Komisariati i Lartë i Kombeve të Bashkuara për Refugjatë
UNMIK	Misioni i Administratës së Përkohshme të Kombeve të Bashkuara në Kosovë
UNOSEK	Zyra e të Dërguarit të Posaçëm të Kombeve të Bashkuara për Kosovën

PËRMBLEDHJE EKZEKUTIVE

Rikthimi i pronës banesore dhe pronës, si dhe kthimi i personave të zhvendosur pas konfliktit janë procese të ndara, por të ndërlidhura dhe të ndërvarura që kërkojnë planifikim strategjik, ku përfshihen të gjithë faktorët në mënyrë që të jetë i suksesshëm. Rikthimi i pronës banesore dhe pronës, i kombinuar me elementet mbrojtëse të sigurisë dhe ofrimi i mundësive për zhvillim socio-ekonomik janë parakushte për kthim të qëndrueshëm të personave të zhvendosur dhe të refugjatëve.

E drejta e refugjatëve dhe e personave të zhvendosur për kthim dhe rikthimi i pronës banesore dhe pronës njihet me standardet ndërkombëtare. Si rrjedhojë e së drejtës së refugjatëve dhe të zhvendosurve në kthim, si dhe implikimet e saj me të drejtën në pronë dhe në ndihme juridike, në praktike më tej interpretohen në ‘parimet mbi rikthimin e pronës banesore dhe të pronës për refugjatët dhe personat e zhvendosur’ që u miratuan nga Nënkomisioni i KB-ve mbi Promovimin dhe Mbrojtjen e të Drejtave të Njeriut në vitin 2005.

Kthimi i pakicave në Kosovë ka qenë i pakët megjithë krijimin e gjithanshëm të mekanizmave dhe të strategjive për kthim nga bashkësia ndërkombëtare dhe IPVQ-të. Fakti se kthimi mbetet prioritet tetë vite pas konfliktit pasqyron realitetin se të gjitha mekanizmat dhe strategjitë e krijuara nuk kanë qenë të suksesshme në ofrimin e mbrojtjes adekuate të së drejtës për kthim.

Si rrjedhojë është riafirmuar zotimi për të siguruar kthimin vullnetar të pakicave në propozimin e gjithanshëm të kohëve të fundit për zgjidhjen e statusit të Kosovës. Së fundi, Këshilli i Evropës ka nënvizuar rëndësinë e këtij objekti për Përfaqësuesit Special të Sekretarit të Përgjithshëm.

Arsyet për numrin e pamjaftueshëm të kthimit të pakicave në Kosovë janë të shumëfishta. Disa nga konstatimet kryesore të këtij raporti që tregojnë shkallën e problemit janë si vijon:

- Në qershor të vitit 2007, 10,405 prona banimi që u përkasin personave të zhvendosur mbeten të shkatërruara;¹
- Që nga qershori i vitit 2007, Agjencia Kosovare e Pronës (AKP), pasuesi i Drejtoratit për Çështje Pronësore Banesore (DÇPB), ka pranuar më shumë se 23,629 kërkesa për pronën private banesore, bujqësore dhe komerciale;
- Më shumë se 20,000 kërkesa me të cilat kërkohen kompensime për dëmet që lidhen me luftën aktualisht janë pezulluar dhe janë në pritje për një zgjidhje adekuate;
- Mijëra persona mbeten të zhvendosur brenda dhe jashtë Kosovës që nga konflikti i vitit 1999 – disa si pasojë e trazirave të marsit 2004 - dhe, për arsye të ndryshme nuk kanë zgjedhur të kthehen në shtëpitë e tyre dhe t’i rikthejnë posedimet e tyre.²

¹ Burimi: Faqja e internetit e Drejtoratit për Çështje Pronësore Banesore. Ky vlerësim çon në shifra më të ulëta të popullatës së mbetur të zhvendosur krahasuar me vlerësimet e QKK-së dhe UNHCR-së dhe më afër përlllogaritjeve të Iniciativës së Stabilitetit Evropian.

² Burimet e Qendrës Koordinuese për Kosovën kanë të regjistruar deri në 242,381 persona që i përkasin komunitetit serb të Kosovës dhe atij RAE që janë zhvendosur brenda dhe jashtë Kosovës. Burimi nga faqja e internetit të QKK-së (<http://www.kc.gov.yu/D-ENGLISH/dokumenti-eng/program-povratka-eng.html>) e vizituar më 31 janar 2007. OJQ-ja, Iniciativa për Stabilitet Evropian (ISE) konsideron se dy të tretat e popullatës serbe të Kosovës të paraluftës

Nuk është për t'u befasuar, shumë persona të zhvendosur dhe refugjatë kanë filluar një jetë të re diku tjetër dhe nuk kanë ndërmend të kthehen në vendet e tyre të origjinës. Disa syresh i kanë shitur pronat e tyre. Shumë prej tyre jetojnë në kushte të këqija të banimit në zonat tjera të Kosovës dhe në Serbi.

Nëpërmjet aktiviteteve të veta të monitorimit dhe të pranisë së vet në Kosovë, Organizata për Siguri dhe Bashkëpunim në Evropë (OSBE) ka vlerësuar realizimin praktik të procesit të rikthimit të pronës banesore dhe të pronës si dhe të kthimit në Kosovë.

Në këtë raport analizohen në mënyrë të thukët: krijimi i strukturave të reja që merren me kthimin, procesi i rikthimit të pronës banesore dhe pronës, zgjidhja e kërkesave që lidhen me dëmin e shkaktuar nga konflikti dhe sfidat e tjera relevante për mbrojtjen e të drejtave të personave të zhvendosur. Po ashtu është analizuar edhe Programi i Rindërtimit nga Trazirat e Marsit 2004, si përgjigje ndaj krizës që përkohësisht kishte e ndalur kthimin dhe rikthimin e pronës banesore dhe pronës.

Ky vlerësim përqendrohet në kthimin vullnetar dhe në riintegrim dhe nuk i vlerëson në mënyrë të thukët sfidat që kanë rrjedhur si pasojë e rritjes së numrit të riatdhësimeve të detyrueshme për në Kosovë, e as të gjendjes së azilkërkuesve dhe të refugjatëve. Ai nuk i trajton në mënyrë të gjithanshme të gjitha sfidat lidhur me mbrojtjen e personave të zhvendosur dhe të refugjatëve, e as që i mbulon tërësisht ndërhyrjet në të drejtat e njeriut të uzurpuesve të dytë të pronës banesore, tokës ose pronës që duhet të kthehet. Në vend të kësaj, ai përqendrohet në disa fusha specifike ku mund të arrihet njëfarë përparimi. Në tërë raportin, OSBE-ja përdor parimet e KB-ve mbi rikthimin e pronës banesore dhe pronës për refugjatët dhe personat e zhvendosur (që ndryshe njihen si "Parimet e Pinheiros"), si një mjet analitik³.

OSBE-ja ka identifikuar fusha të ndryshme të cilave duhet t'u kushtohet vëmendje e mëtejshme. Sa i përket zbatimit të reformave strukturore në procesin e kthimit, shqetësimet kryesore janë si vijon:

- Financimi i projekteve të kthimit;
- elementet mbrojtëse të së drejtës në pronë në projektet e kthimit;
- udhëzimet mbi procedurat për ndarje të pronës banesore dhe të tokës;
- integrim të kthimit dhe të mbrojtjes së personave të zhvendosur në planet zhvillimore të komunës;
- pjesëmarrja efektive të personave të zhvendosur, dhe
- ndërmarrja e masave për të përmirësuar kushtet e banimit të personave të zhvendosur aty ku ata aktualisht jetojnë.

Për më tepër, OSBE-ja ka identifikuar një numër të shqetësimeve sa i përket mbrojtjes së të drejtave të personave të zhvendosur dhe të refugjatëve, siç janë:

- Ekzistimi i një ngarkese me lëndë të pazgjidhura të kërkesave për kompensim,
- Mungesa e përgjigjeve efikase ndaj transaksioneve mashtruese,

kanë mbetur në Kosovë, dhe vlerëson shifrat e të zhvendosurve jashtë Kosovës në 65,000, ndërkaq shifra e serbëve të Kosovës që jetojnë në Kosovë është në 130,000.

³ Këto parime kishin marrë mbështetjen formale nga Nënkomisioni i Kombeve të Bashkuara për Promovimin dhe Mbrojtjen e të Drejtave të Njeriut, të datës 11 gusht 2005. (Parimet mbi Rikthimin e Pronës Banesore dhe Pronës për Refugjatët dhe Personat e Zhvendosur. E/CN.4/Sub.2/2005/17)

- Shfrytëzimi i parregullt i përfaqësuesve nëpër gjykata,
- Mungesa e mbrojtjes efikase të pronave të rindërtuara e që janë të zbrazëta.

Sa i përket mandatit të Agjencisë Kosovare të Pronës (AKP), sfidat kryesore lidhen me zbatimin e vendimeve të Komisionit për Kërkesa Pronësore të Kosovës (KKPK). Kështu që është me rëndësi të sigurohet miratimi i legjislacionit plotësues, si dhe që iniciativat e rëndësishme në vazhdim e sipër, siç është skema e qiradhënies, të zbatohen në mënyrë adekuate. Mundësia e administrimit të tokës si mjet juridik për parashtruesit e suksesshëm të kërkesave, krijon mundësi si për zhvillim ekonomik lokal rural, ashtu edhe për të ardhura të rregullta për personat e zhvendosur. Koordinimi i AKP-së dhe përfshirja e saj në strukturat e kthimit do të ndihmonte në artikullimin e implikimeve të çështjeve të pronës banesore dhe të tokës në procesin e kthimit.

OSBE-ja beson se aspektet e pronës banesore, tokës dhe të drejtave në pronë të strategjisë së gjithanshme të hartuar nga KB-të dhe IPVQ-të duhet të fuqizohen dhe t'u përcaktohen prioritetet në kontekstin e transicionit të statusit dhe që të bëhen pjesë përbërëse e planeve për implementimin e statusit. Kjo do të ndihmojë në parandalimin e zhvendosjeve në të ardhmen dhe do të mundësojë kushte më të mira jetese për personat e zhvendosur.

REKOMANDIMET

Për Qeverinë e Kosovës

Të hartojë një strategji dhe plan veprimi mbi kthimin, riintegrimin, rikthimin e pronës banesore dhe pronës në përputhje me strategjinë e saj të përgjithshme për të drejtat e njeriut.

Të implementojë, në mënyrë të duhur, Protokollin mbi kthimin vullnetar dhe të qëndrueshëm, në bashkëpunim me UNMIK-un dhe Republikën e Serbisë.

Të sigurojë funksionimin dhe qasjen në panelin e kërkesave ndaj Programit të Rindërtimit të Marsit 2004.

Për Ministrinë për Komunitete dhe Kthim

T'i udhëzojë komunat në hartimin dhe implementimin e strategjive efektive komunale të kthimit dhe në inkorporimin e tyre në planet zhvillimore të komunës.

Të bëjë vlerësimin e mundësive për mbrojtjen e pronave të rindërtuara që janë të zbrazëta, duke përfshirë administrimin nga organet gjegjëse.

Të finalizojë krijimin e një baze të të dhënave për personat e zhvendosur dhe të përgatisë raporte të rregullta statistikore mbi zhvendosjet.

Për Agjencinë Kosovare të Kadastrit

Të themelojë, përmes një Memorandumi të Mirëkuptimit me Agjencinë Kosovare të Pronës, një mekanizëm efikas për të regjistruar titullarët e pronave kurdo që është e nevojshme pas vendimeve të Komisionit për Kërkesa Pronësore

Për Agjencinë Kosovare të Pronës

Të shtojë përkjekjet e kontaktimit dhe afrimit për të sqaruar mjetet e ofruara nga AKP-ja për pronarët e zhvendosur të pronave në bashkëpunim me të gjithë palët relevante të interesit.

Të sigurojë që zbatimi i skemës së qiradhënies të zgjerohet në mënyrë efikase ndaj të gjitha pronave nën administrimin e saj.

Të sigurojë, në bashkëpunim me UNHCR-në dhe OSBE-në, që zyrtarët komunal të kthimit të jenë plotësisht të informuar për procesin e AKP-së, me qëllim që të mbështesin kthimin dhe riintegrimin.

Për komunat

Të sigurojnë që personat e zhvendosur të njoftohen në mënyrë adekuate për çdo veprim administrativ që prek të drejtat e tyre mbi pronën dhe t'u sigurojë mjete efikase juridike kundër këtyre veprimeve;

Të sigurojnë zhvillimin e strategjive komunale efektive të kthimit, të cilat marrin në konsideratë nevojat e personave të zhvendosur brenda komunës si dhe riatdhesimet e mundshme me forcë dhe t'i integrojë ato në planet zhvillimore të komunës.

T'i vlerësojnë nevojat për tokë dhe banim të personave të zhvendosur brenda komunës dhe t'i inkorporojë ato në strategjitë komunale për banim.

Të lehtësojnë, në bashkëpunim me UNMIK-un ose organin pasardhës, qasjen në tokë kur është e nevojshme për zbatimin e projekteve të kthimit dhe riintegritimit.

Të koordinohen, përmes zyrtarëve komunal për kthim, me AKP-në në nivel lokal, për të siguruar që personat e zhvendosur dhe të kthyerit të jenë në dijeni për mjetet ligjore të ofruara nga agjencia.

Për Shërbimin Policor të Kosovës

Në bashkëpunim me UNHCR-në, AKP-në dhe autoritetet komunale, t'i forcojë mekanizmat ekzistues për të siguruar që pronat e zbrazëta të rindërtuara, pronat banesore që i nënshtrohen dëbimeve të ligjshme dhe pronat tjera të patundshme që u përkasin grupeve të cënueshme, të jenë të mbrojtura në mënyrë të duhur nga dëmtimet dhe uzurpimet e paligjshme.

Për Institutin Gjyqësor të Kosovës

Të sigurojë trajnim të rregullt për gjykatat lidhur me aspekte të ndryshme rreth mandatit të Agjencisë së Kosovës të Pronës për kërkesat pronësore si rezultat i konfliktit, përfshirë këtu implikimet nga vendimet e plotëfuqishme të Komisionit për Kërkesa të DÇPB-së.

Për Ministrinë e Serbisë për Kosovën

Të marrë pjesë në strukturën e kthimit për të siguruar që të gjitha projektet e financuara nga Qendra Koordinuese për Kosovë (QKK) të veprojnë sipas udhërrëfyesve dhe parimeve të pasqyruara në Doracakun e rishikuar për Kthim të Qendrueshëm.

Për UNHCR-në

T'i integrojë çështjet e mbrojtjes të së drejtës pronësore dhe banesore, siç janë procedurat transparente dhe mosdiskriminuese të përzgjedhjes së përfituesve dhe të verifikimit të së drejtës pronësore, në programin e ngritjes së kapaciteteve për kthim.

Të sigurojë qasje për autoritetet komunale në statistikat mbi zhvendosjen dhe kthimin.

Për Departamentin e Drejtësisë të UNMIK-ut

Të hartojë një propozim së bashku me palët e tjera të interesit, me qëllim të vendosjes së shpejtë në rastet pronësore, të parashtruara nga serbë të Kosovës kundër KFOR-it, UNMIK-it, komunave dhe individëve, që janë pezulluar në vitin 2004 (dhe raste të ndërlidhura), përfshirë ndihmën për gjykatat dhe gjykatësit, si dhe mënjanimin të pengesave ligjore.

T'i rishikojë dhe t'i racionalizojë procedurat për parandalimin e transfereve mashtruese, siç është verifikimi i deklaratave të autorizimit të lëshuara në Serbi.

Për Zyrën për Komunitete, Kthim dhe Pakica të UNMIK-ut

Në bashkëpunim me Ministrinë për Komunitete dhe Kthim, t'i drejtojë GPK-të mbi procedurat për ndarjen e tokave dhe banesave për personat e zhvendosur që kthehen dhe mbi projektet për riintegrim.

Për Zyrën e Këshilltarit Ligjor të UNMIK-ut

Të përshpejtojë zhvillimin e legjislacionit të nevojshëm për zbatimin e plotë të mandatit të Agjencisë Kosovare të Pronës, përfshirë legjislacionin në pritje që rregullon kompensimin për zbatimin e kërkesave pronësore banesore.

Për Ekipin Planifikues të Bashkimit Evropian

Të marrë parasysh nevojën për një strategji të koordinuar mbi rikthimin e pronës banesore dhe të pronës, si dhe kthimin dhe riintegrimin në planet e BE-së për Misionin në Kosovë.

Për donatorët ndërkombëtarë

T'i vlerësojnë mundësitë për financim të rindërtimit të pronave të shkatërruara të minoriteteve, në pritje për t'u rindërtuar, si dhe mundësitë për integrim lidhur me zbatimin e mandatit të AKP-së (që do të thotë, administrimin e tokave).

1. Hyrje: Të drejtat e personave të zhvendosur dhe refugjatëve për kthim dhe për rikthim të pronës banesore dhe pronës.

Të drejtat e personave të zhvendosur dhe refugjatëve⁴ për t'u kthyer në shtëpi si dhe për rikthim të pronës banesore dhe pronës⁵ janë standarde të të drejtave të njeriut të pranuar ndërkombëtarisht, të përfshira në Konventën Evropiane për të Drejtat dhe Liritë Themelore të Njeriut (KEDNj) dhe të promovuara nga KB-të në të gjitha mjediset pas konfliktit⁶. Kohës së fundit, këto të drejta janë artikuluar në “parimet mbi rikthimin e pronave banesore dhe pronave për refugjatët dhe personat e zhvendosur”, të njohura gjithashtu si “Parimet e Pinheiros”, të miratuara në gusht 2005.⁷ Ky vlerësim përqendrohet kryesisht në parimin e dytë, apo “të drejtën për rikthim të pronës banesore dhe pronës” dhe parimin e dhjetë, apo “të drejtën për kthim vullnetarë të sigurt dhe dinjitoz”.

Parimi i rikthimit të pronës banesore dhe pronës parasheh që refugjatët dhe personat e zhvendosur “kanë të drejtë që t'u kthehet çfarëdo banese, toke dhe/ose prone, nga e cila janë privuar në mënyrë arbitrare apo të paligjshme, ose të marrin kompensim për çfarëdo prone banesore, toke dhe/ose prone që është faktikisht e pamundur të rikthehet, ashtu siç vendoset nga ndonjë gjykatë e pavarur dhe e paanshme”. Parimi i dhjetë, apo “e drejta për kthim vullnetar të sigurtë dhe dinjitoz”, thekson që “të gjithë refugjatët dhe personat e zhvendosur kanë të drejtë të kthehen vullnetarisht në shtëpitë e tyre të mëparshme, tokat ose vendbanimet, të sigurt dhe me dinjitet (...)”. Është e rëndësishme të theksohet se “Parimet e Pinheiros” përbajnë një elaborim shumë më të gjërë të të drejtave për rikthim të pronës banesore dhe pronës për refugjatët dhe personat e zhvendosur, të cilat përfshijnë politika ligjore për mekanizma procedurale dhe institucionale të zbatimit, si dhe çështje të lidhura me të drejtat e shfrytëzuesve të dytë (kundër dëbimeve arbitrare dhe joligjore me forcë). Në tërësi, “Parimet e Pinheiros” mund të përmbliidhen në të drejta për:

- Rikthim të pronës banesore dhe pronës;
- Mbrojtje nga zhvendosja;
- Gëzim i lirshëm i pasurisë;
- Banim të përshtatshëm;
- Respektim të vendbanimit dhe jetës private;

⁴ Termi ‘refugjatë dhe persona të zhvendosur’ përfshinë personat e zhvendosur përtej kufijve, për shembull për arsye të konfliktit apo të katastrofave, të cilët mund të mos plotësojnë përkufizimin ligjor të refugjatit sipas të drejtës ndërkombëtare për refugjatët. Shih, Shënimet Sqaruese mbi Parimet e Rikthimit të Pronës Banesore dhe Pronës për Refugjatët dhe Personat e Zhvendosur. E/CN.4/Sub.2/2005/17/Add.1, 8 korrik 2005, paragrafi 2 dhe 3.

⁵ Gjatë gjithë tekstit, termi “rikthim” i referohet një “mjeti juridik të drejtë” apo një forme të drejtësisë restorative, përmes së cilës personat të cilët pësojnë humbje apo lëndime kthehen, për aq sa është e mundur, në pozitën e tyre para humbjes apo para lëndimit’. Shih, shënimin më lartë.

⁶ Shih, neni 8 (E drejta për respektimin e jetës private dhe familjare), neni 14 (Ndalimi i Diskriminimit), neni 1, Protokoli 1 (E drejta në pronë) dhe neni 2, Protokoli 4 (Liria e Lëvizjes) e KEDNj-së. Shih, Rezolutat e Këshillit të Sigurimit 1287 (2000), 1036 (1996), 971 (1995) dhe 876 (1993) për Abkhazinë dhe Republikën e Gjeorgjisë; Rezolutën e Këshillit të Sigurimit të KB-ve 820 (1993) për Bosnjën e Hercegovinën dhe Rezolutën e Këshillit të Sigurimit të KB-ve 1244 (1999) për Kosovën. Lidhur me të drejtën e personave për t'u kthyer në vendin e tyre, shih nenin 13(2) të Deklaratës Universale për të Drejtat e Njeriut (DUDNj); Neni 12 (4) i Paktit Ndërkombëtar për të Drejtat Civile dhe Politike (PNDCP); Nenet 45, 127, 132 dhe 135 të Konventës së Gjenevës mbi Mbrojtjen e Personave Civilë në Kohë Lufte; dhe neni 12 (2) i Kartës Afrikane mbi të Drejtat e Njeriut dhe të Njerëzve.

⁷ Pas një diskutimi shumëvjeçar dhe të dhënave të siguruara nga ekspertë të përfshirë në programet e rikthimit të pronës, në vendet si Kosova dhe Guatemala, “Parimet e Pinheiros” morën përkrahjen formale nga Nënkomisioni i KB-ve për Promovimin dhe Mbrojtjen e të Drejtave të Njeriut, më 11 gusht 2005. Shih, Parimet mbi Rikthimin e Pronës Banesore dhe Pronës për Refugjatët dhe Personat e Zhvendosur, E/CN.4/Sub.2/2005/17.

- Liri të lëvizjes; dhe
- Kthim vullnetar të sigurt dhe dinjitoz.

Është e rëndësishme të theksohet se mbrojtja e të drejtës së personave të zhvendosur për t'u kthyer dhe për rikthim të pronës banesore dhe pronës ka karakter të dyfishtë: ajo nënkupton, si nevojën për masa që promovojnë kthimin ashtu dhe nevojën për të pasur mjete juridike efektive kundër shkeljeve të të drejtave të njeriut.⁸ Rrjedhimisht, masat për promovimin e të drejtës për kthim nënkuptojnë se duhet pasur:

- a) struktura efektive, transparente dhe përgjegjëse, për ndarjen e ndihmave për rindërtim, tokë dhe banim dhe zbatim të projekteve gjithëpërfshirëse dhe të balancuara të kthimeve: dhe
- b) duhet krijuar mjete efektive juridike kundër uzurpimit të paligjshëm të pronës banesore, tokës ose pronave tjera; kundër ngacimit, kërcënimeve dhe largimeve me forcë, si dhe nga shtrëngimi dhe/ose mashtrimi në kryerjen e transfereve të pronës së patundshme.

Parimet themelore, që udhëheqin procesin e kthimit, mund të përmbliidhen në nevojën që të ketë kthim vullnetar, të sigurt dhe të qëndrueshëm.⁹ Kthimi duhet të bëhet në rrethana dinjitoze dhe duhet të bazohet në zgjedhje dhe informim të lirë të personit të zhvendosur. Në këtë drejtim, mekanizmat për mbrojtjen e të drejtës për rikthim të pronës banesore dhe të pronës duhet të jenë të arritshme, efikase dhe të respektojnë standardet ndërkombëtare të të drejtave të njeriut. Për më tepër, autoritetet shtetërore obligohen të sigurojnë që personat e zhvendosur të gëzojnë kushte adekuate të banimit dhe të jenë të mbrojtur nga dëbimet me forcë.¹⁰

Këto standarde gjithashtu pasqyrohen në Parimet Udhëzuese të KB-ve mbi Zhvendosjet e Brendshme,¹¹ të cilat pasqyrojnë një përpjekje të mëhershme të Këshillit për të Drejtat e Njeriut të KB-ve për të shtuar mbrojtjen e personave të zhvendosur brenda vendit. “Parimet Udhëheqëse” theksojnë obligimet e shtetit ndaj personave të zhvendosur brenda vendit. Veç kësaj, duke e pasur parasysh cenueshmërinë e tyre për të qenë të dëbuar me forcë nga autoritetet lokale për arsye të situatës së tyre të zhvendosjes, parimi 21 parasheh që “pronat do të mbrohen në të gjitha rrethanat; prona dhe pasuria e lënë pas nga personat e zhvendosur brenda vendit do të jetë e mbrojtur nga shkatërrimi dhe përvetësimi, uzurpimi apo shfrytëzimi arbitrar dhe i paligjshëm”.

⁸ Williams C. Rhodri, ‘Rikthimi i pronës dhe kthimi i Refugjatëve në Bosnje dhe Hercegovinë pas konfliktit: Implikimet në Caktimin e Standardeve dhe Praktikën’, Gazeta e Universitetit të Nju-Jorkut për të Drejtën Ndërkombëtare dhe Politikën, Vëllimi 37, Numër 3, Pranverë 2005, faqe 451.

⁹ Shih, punimi konceptual i UNMIK-ut mbi “të drejtën për kthim të qëndrueshëm”, i 27 majit 2002.

¹⁰ Këshilli i KB-ve mbi të Drejtat Ekonomike, Sociale dhe Kulturore (KDESK), në Komentin e tij të Përgjithshëm 7 (E drejta për vendbanim adekuat: Dëbimet me forcë), përkufizon ‘dëbimin me forcë’ si ‘largim i përhershëm ose përkohshëm i individëve, familjeve dhe/ose komuniteteve kundër vullnetit të tyre nga shtëpitë e tyre dhe/ose nga toka ku janë të vendosur, pa sigurimin e formave të duhura ligjore dhe të tjera të mbrojtjes dhe pa siguruar qasje në këto forma’. Këshilli thekson se dëbimet ‘nuk duhet të kenë për rezultat lënien e individëve pa strehim apo të cenueshëm ndaj shkeljeve tjera të të drejtave të njeriut. Aty ku personat e prekur nuk mund të kujdesen për vetën, shteti nënshkruar duhet t’i ndërmerret gjitha masat e duhura, deri në maksimumin e burimeve me të cilat disponon, për të siguruar mundësinë për të pasur vendbanime alternative, risistemim ose qasje në toka pjellore, sipas rastit apo nevojës”.

¹¹ Parimet Udhëzuese mbi Zhvendosjen e Brendshme, UN Doc. E/CN.4/1998/53/Add.2

Në Kosovë, burimi kryesor i të drejtave të personave të zhvendosur dhe të refugjatëve për t'u kthyer dhe rikthim të pronës banesore dhe pronës është Rezoluta e Këshillit të Sigurimit të OKB-së 1244. Në pajtim me Aneksin VII të Marrëveshjes së Dejtonit, e cila zgjodhi konfliktin në Bosnjë dhe Hercegovinë, kjo rezolutë ripohon të drejtën e të gjithë refugjatëve dhe personave të zhvendosur për t'u kthyer në shtëpitë e tyre në mënyrë të sigurt, si një nga përgjegjësitë e pranisë ndërkombëtare civile dhe të sigurisë në Kosovë.¹² Për më tepër, Korniza Kushtetuese për Vetëqeverisje të Përkohshme në Kosovë garanton të drejtat e të gjithë refugjatëve dhe personave të zhvendosur nga Kosova “për t'u kthyer në shtëpitë e tyre dhe për t'i rimarrë pronat dhe pasuritë e tyre” dhe thekson se “institucionet dhe organet kompetente në Kosovë do t'i ndërmarrin të gjitha masat e nevojshme për të lehtësuar kthimin e sigurt të refugjatëve dhe personave të zhvendosur në Kosovë dhe se do të bashkëpunojnë plotësisht në të gjitha përpjekjet e UNHCR-së dhe organizatave tjera ndërkombëtare dhe joqeveritare në çështjet që kanë të bëjnë me kthimin e refugjatëve dhe personave të zhvendosur”.¹³

Pavarësisht nga kjo kornizë dhe strategjive e programeve të zhvilluara gjatë tetë viteve të fundit (shih kreun 2), kthimet në Kosovë kanë qenë të pakta për sa i përket komuniteteve pakicë (serbët e Kosovës, romët/ashkalitë/egjiptasit e Kosovës dhe shqiptarët e Kosovës në komunat ku përbëjnë pakicë relative).¹⁴ Prandaj, kthimet mbetën prioritet i lartë politik si për UNMIK-un dhe për IPVQ-të, ashtu edhe për organizatat për të drejtat e njeriut. Kështu, Asambleja Parlamentare e Këshillit të Evropës, për shembull, së fundi i ka përcjellë PSSP-së, nevojën për të mbrojtur të drejtën në kthim.¹⁵

Më e rëndësishmja, propozimi i Zyrës së të Dërguarit të Posaçëm të Kombeve të Bashkuara për Kosovën (UNOSEK) në zgjidhjen për statusin e Kosovës, ripohon nevojën për të promovuar të drejtën në kthim. Neni 4 i propozimit përcakton që “të gjithë refugjatët dhe personat e zhvendosur nga Kosova do të kenë të drejtën e kthimit dhe kërkimit të pronës së tyre dhe posedimeve personale, në pajtim me ligjet vendore dhe ndërkombëtare”. Veç kësaj, nga Kosova pritet që t'i ndërmarrë të gjitha masat e nevojshme për të mundësuar dhe krijuar një atmosferë të favorshme për kthim të sigurt dhe të denjë të refugjatëve dhe personave të zhvendosur, bazuar në vendimet e tyre të lira dhe të informuara”. Kushtet e propozimit do të mbikëqyren nga një Përfaqësues Civil Ndërkombëtar i cili njëkohsisht do të jetë edhe Përfaqësues Special i Bashkimit Evropian.

Propozimi i jep UNHCR-së rol udhëheqës në ofrimin e ndihmës për autoritetet kompetente në shtrirjen e mbrojtjes dhe ofrimin e ndihmës për të kthyerit, si dhe në raportimin publik mbi këto çështje.¹⁶ Përkitazi me këtë, UNHCR-ja së fundi ka nënshkruar një Memorandum të mirëkuptimit me Qeverinë e Kosovës për implementimin e një programi të ngritjes së kapaciteteve dhe të monitorimit për kthimet dhe riintegrimin, përfshirë krijimin e një kapaciteti të brendshëm të mbrojtjes në nivelin komunal.

2. Strukturat dhe procedurat e procesit të kthimit

¹² Rezoluta e KS të KB-ve 1244 (1999), Preambula, neni 9 c, 11 k, 13 dhe Aneksset.

¹³ Rregullorja e UNMIK-ut nr. 2001/9, 15 maj 2001, preambula dhe neni 3.4.

¹⁴ 16,117 persona që nga dhjetori i vitit 2006, sipas UNHCR-së. Kjo shifër nuk merr parasysh largimet.

¹⁵ Shih Rezolutën e Asamblesë Parlamentare të Këshillit të Evropës 1533 (2007) dhe Rekomandimin 1780 (2007) mbi situatën aktuale në Kosovë.

¹⁶ Propozimi gjithëpërfshirës i UNOSEK-ut për Marrëveshjen për Statusin e Kosovës. Neni 4. Të drejtat e refugjatëve dhe personave të zhvendosur brenda vendit.

Procesi i kthimeve është i organizuar përmes një strukture të shumë faktorëve të interesuar, e cila është e ndarë nga mekanizmi i themeluar për të siguruar rikthim të pronës banesore dhe pronës, AKP-ja. Struktura e procesit të kthimit synon të sigurojë struktura efektive, transparente dhe të përgjegjshme për ndarjen e ndihmës në rindërtim, tokës dhe hapësirës banesore dhe implementim të projekteve gjithëpërfshirëse dhe të balancuara të kthimit për personat e zhvendosur, refugjatët dhe komunitetet e tyre pranuese (shih fig. 1). Kjo përfshin një numër të konsiderueshëm të akterëve me role dhe përgjegjësi të ndryshme. UNMIK-u dhe IPVQ-të, bashkërisht kanë përkufizuar rolet dhe përgjegjësitë e secilit akter në “Doracakun e rishikuar për kthim të qëndrueshëm”, të botuar në vitin 2006. Në këtë mënyrë, Doracakun ofron një kornizë të politikave dhe strukturës për koordinim ndër-institucional në projektet për zhvillim, financim dhe implementim të kthimeve dhe të riintegritit.

Akterët të cilët janë të përfshirë drejtpërdrejtë në procesin e kthimit radhiten nga përfaqësues të Ministrisë për Komunitete e IPVQ-ve dhe Zyrës së UNMIK-ut për Komunitete, Kthim dhe Pakica në komuna, të organizatave të shoqërisë civile dhe Programit të Kombeve të Bashkuara për Zhvillim (UNDP), Komisarariatit të Lartë të Kombeve të Bashkuara për Refugjatë (UNHCR) – me një rol në rritje e sipër të ngritjes së kapaciteteve për çështjet e kthimit, UNMIK-ut dhe të OSBE-së. Po ashtu, organet qeveritare të Republikës së Serbisë vazhdojnë të marrin pjesë në këtë proces, duke përfshirë Komisarariatit serb për refugjatë (Komisaritati)¹⁷ dhe Qendrën Koordinuese për Kosovës (QKK).¹⁸

Komponentët më fundamental të strukturës së kthimit janë:

- a) Grupi punues komunal për kthim (GPK), forumi lokal i koordinimit dhe implementimit të të gjitha aktiviteteve të ndërlidhura, i kryesuar nga kryetari i kuvendit komunal;
- b) Mekanizmi qendror për rishikim, i kryesuar nga Ministria për Komunitete dhe Kthim (MKK) dhe që është përgjegjës për rishikimin e projekteve të propozuara të kthimit;
- c) Grupi drejtues, një organ që merret me udhëzimet e politikave i bashkë-kryesuar nga PSSP-ja dhe Kryeministri; dhe
- d) Grupi për kontaktim dhe komunikim me komunitete (GKKK), i kryesuar nga Ministria për Komunitete dhe Kthim, që është përgjegjës për të siguruar kontakte me personat e zhvendosur dhe me opinionin publik.¹⁹

Karakteristikat kryesore të strukturës së transformuar të kthimeve pasqyrojnë pronësinë e rritur të komunave dhe qeverisë qendrore në marrjen përsipër të udhëheqjes së çështjeve që lidhen me kthimet si dhe rolin e fuqizuar të organizatave të shoqërisë civile. Ato gjithashtu pasqyrojnë

¹⁷ Komisaritati për Refugjatë është organ shtetëror administrativ që kryen detyra që kanë të bëjnë me identifikimin e statusit të refugjatëve, kujdesin për refugjatët, mbajtjen e të dhënave, koordinimin e ndihmës humanitare të ofruar nga agjenci dhe organizata të tjera si dhe monitorimin e ofrimit të asaj ndihme në mënyrë të barabartë dhe me kohë. Komisaritati punon për të ofruar kushte të favorshme për kthime. Për më shumë informata mbi Komisariatin, vizitoni: www.kirs.sr.gov.yu.

¹⁸ Qëllimi kryesor i Programit për Kthim është krijimi i kushteve që do të inkurajonin zhvillimin e përhershëm të marrëdhënieve ndëretnike që do të parandalonin largimin e serbëve nga Kosova. Në Kosovë, Komisaritati kryen detyrat lidhur me personat e zhvendosur si vijon: regjistrimin e personave të zhvendosur dhe lëshimin e letërnjoftimeve për të zhvendosurit; akomodimin dhe përkrahjen e personave të zhvendosur në qendrat kolektive në Serbi si dhe 17 qendrat kolektive në Kosovë; dhe sigurimin e përkrahjes individuale humanitare për personat e zhvendosur si shoqatat e tyre. Për më shumë informata mbi QKK-në, vizitoni: www.kc.gov.yu.

¹⁹ Shih Doracakun e rishikuar për kthim të qëndrueshëm, Udhëzimet Operative, faqe 13.

rëndësinë e pjesëmarrjes së QKK-së në proces.²⁰ Korniza operative e kthimeve gjithashtu synon të jetë më fleksibile në mënyrë që të sigurojë udhëzime dhe për t'iu përgjigjur çdo skenari.

GPK-të vazhdojnë të jenë “promotor” të procesit të kthimeve dhe forumi më i rëndësishëm për koordinimin dhe implementimin në nivelin lokal të të gjitha çështjeve, projekteve dhe aktiviteteve që kanë të bëjnë me kthimet. Kryesia e GPK-së është bartur nga përfaqësuesi komunal i UNMIK-ut te kryetari i kuvendit komunal. Pjesëmarrës në GPK janë autoritetet komunale lokale, OJQ-të, Shërbimi Policor i Kosovës, përfaqësuesit e personave të zhvendosur, UNMIK-u, UNHCR-ja dhe OSBE-ja. Veç kësaj, Doracaku i ri përmban “Protokollin për kthim vullnetar dhe të qëndrueshëm” të nënshkruar nga UNMIK-u, IPVQ-të dhe Qeveria e Serbisë. Ky protokoll themelon një mekanizëm për sigurimin e ndihmës në rindërtim për të kthyerit vullnetarë në nivel komunal brenda 60 ditëve, nga data kur personat e zhvendosur deklarojnë synimin e tyre për t'u kthyer. Megjithatë, ky mekanizëm akoma nuk është implementuar.

Vendosja e theksit të strukturave të procesit të kthimit në koordinimin ndër-institucional është rezultat i mësimave të nxjerra që kanë treguar se nuk ka qëndrueshmëri të projekteve. Për shembull, projekti i kthimit për serbët e Kosovës në Osojane/Osojan²¹ ishte i pari i tillë që është implementuar në Kosovë në vitin 2001. Megjithatë, vazhdon të mos ketë fare bashkëveprim në mes të të kthyerve dhe komuniteteve fqinje, për shkak të dështimit të implementimit të një projekti të koordinuar e të përkrahur nga të gjithë akterët.²² “Doracaku i parë mbi kthimet e qëndrueshme”, i nxjerrë në vitin 2002, pasqyron këtë mësim dhe e vë një theks të fuqishëm në qëndrueshmërinë. Procesi i kthimit në fshatin Videjë/Vidanje (Komuna e Klinës/Klina), paraqet një shembull të mirë të koordinimit konstruktiv ndërmjet QKK-së dhe akterëve të tjerë në implementimin e një projekti të kthimit me rezultate të kundërta.

OSBE-ja, në vlerësimin e saj mbi funksionimin e strukturës së kthimeve, ka identifikuar fusha të ndryshme që kanë nevojë për vëmendje të mëtejshme:

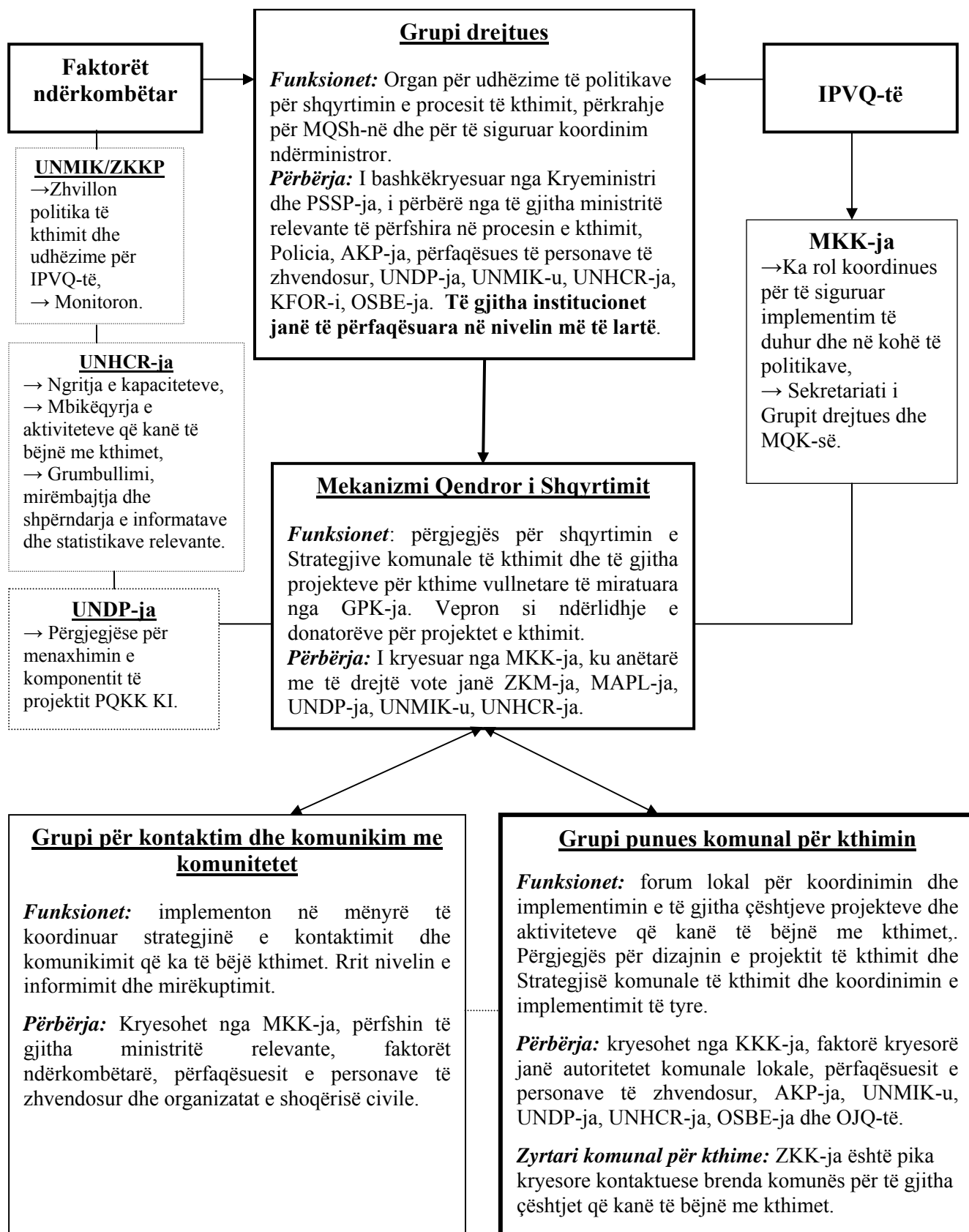
- a) mungesa e financimit;
- b) nevoja për verifikim të të drejtave pronësore;
- c) nevoja për udhëzime procedurale mbi ndarjen e hapësirave të banimit dhe të tokës;
- d) integrimi i Strategjive komunale të kthimit në Planet komunale zhvillimore;
- e) pjesëmarrja e personave të zhvendosur; dhe
- f) masat për përmirësimin e qasjes në hapësirat banesore të personave të zhvendosur ku ata jetojnë.

²⁰ Doracaku i rishikuar për kthim të qëndrueshëm i UNMIK-ut dhe IPVQ-ve, korrik 2006.

²¹ Në vitin 2004, të kthyerit serbë të Kosovës në Osojan/Osojane pranuan shtëpi të parafabrikuara me ndihmën e QKK-së. QKK-ja ka dhuruar fonde për ndërtimin e 64 shtëpive të parafabrikuara në në luginën e Osojanit/Osojane, siç ishte pajtuar me UNMIK-un.

²² Për një analizë mbi elementet e qëndrueshmërisë së kthimeve në Kosovë, shih raportin e Grupit Ndërkombëtar të Krizave ‘Kthimi në pasiguri’, të 13 dhjetorit të vitit 2002, në dispozicion në faqen e internetit <http://www.crisisweb.org>.

Fig. 1. Struktura e procesit të kthimit dhe riintegritimit.

a) Financimi i projekteve për kthim dhe riintegrim

Vlerësimet e kostos së projekteve të kthimit në Kosovë janë ndër më të lartat në botë. Në të njëjtën kohë, cilësia e planifikimit dhe zbatimit të projekteve duhet të përmirësohet për t'iu përgjigjur nevojave të vërteta si dhe për të pasur projekte që janë efektive për koston e tyre. Si shembull, në vitin 2006, MKK-ja shpenzoi fonde të konsiderueshme në projektet e kthimit, të cilat nuk kanë rezultuar me ndonjë kthim fizik. Kështu, mungesa e 13 milionë eurove preku 15 nga 17 projektet e miratuara nga Mekanizmi qendror i shqyrtimit në vitin 2006. Të gjitha këto janë duke u vlerësuar sërish për të ulur kostot.²³

Për të trajtuar mbikëqyrjen e shpenzimeve të MKK-së, UNMIK-u, në vitin 2006, themeloi një Komision për autorizimin e buxhetit të mbikëqyruar ndërkombëtarisht. Për më tepër, me iniciativë të MKK-së, në janar të vitit 2007, u miratua një “Kornizë e politikave të zhvillimit dhe stabilizimit të komuniteteve”, për të siguruar një kornizë funksionale për komunat në qasjen ndaj fondeve për kthim dhe riintegrim.

b) Verifikimi i të drejtave pronësore

Procesi i verifikimit të të drejtave pronësore mbi pronat e shkatërruara është i nevojshëm për të shmangur ndërhyrjet në këto të drejta. Derisa Doracaku i rishikuar për kthim të qëndrueshëm nuk përmban një tërësi të procedurave të verifikimit të të drejtave pronësore, Marrëveshja trepalëshe (MTP) e bashkëngjitur, vë përgjegjësinë e vërtetimit të të drejtave të tij/saj tek agjencia implementuese, Organizatë joqeveritare (OJQ).²⁴ MTP gjithashtu siguron pëlqimin e titullarit të së drejtës pronësore për kryerjen e punëve ndërtimore, gjë që është kërkesë ligjore për të ndërmarrë një punë të tillë. Doracaku i rishikuar nuk ofron udhëzime tjera për GPK-të për verifikimin e të drejtave pronësore. Kështu, komunat janë duke zbatuar këto procedura në mënyrë ad hoc. Disa autoritete komunale po kujdesen vetë për verifikimin e të drejtave pronësore, në mënyrë të pavarur nga procesi i GPK-ve, si dhe po zbatojnë procedura të paqarta në vijim (siç janë, Drejtorati i Gjeodezisë dhe Kadastrës i Podujevës/Podujevo dhe ai i Obiliqit/Obilić, apo Zyrtari Komunal i Komuniteteve dhe/ose Zyrtari Komunal i Kthimit në Prishtinë/Priština). Në raste tjera, verifikimi i pronave bëhet në mënyrë të drejtpërdrejtë nga agjencitë implementuese.²⁵ Në Pejë/Peć, për shembull, verifikimi i të drejtave pronësore kryesisht zbaton udhëzimet nga neni 2.3.3 i Udhëzimeve të UNMIK-ut mbi banimin dhe rindërtimin, të vitit 2002, si dhe Doracakun e rindërtimit të banimit, të vitit 2004, (për rastet në lidhje me trazirat e marsit 2004).²⁶

OSBE-ja ka monitoruar një rast në të cilin nuk është bërë verifikimi i të drejtës pronësore dhe nuk janë nënshkruar MTP-të para ndërtimit. Ky është rasti i projektit të kthimit në fshatin Zoqishtë/Zočište (Rahovec/Orahovac). Në maj të vitit 2005, GPK-ja u informua se MKK-ja kishte shpallur tenderin për rindërtimin e 44 shtëpive në Zoqishtë/Zočište.

²³ Zyra e UNMIK-ut për Komunitete, Kthim dhe Çështje të Pakicave, Raporti i Aktiviteteve në fund të vitit, 2006.

²⁴ Shih nenin 5, Marrëveshja trepalëshe.

²⁵ OJQ-të janë të përfshira edhe në përkrahjen me ndihmë juridike, si në Prishtinë/Priština ku ato ofrojnë mbështetje në rast të kontesteve gjyqësore ose procedurave të DÇPB/KAÇP-së.

²⁶ Në Komunën e Pejës/Peć, sipas shifrave të AER-it, 8,147 shtëpi ishin dëmtuar, ndërsa 5,080 ishin rindërtuar deri në fund të vitit 2005, me pronarë nga pakicat dhe shumica.

Ky veprim nga MKK-ja nuk mori parasysh fare punën e kryer nga GPK-ja në vitet e kaluara, e as përpjekjet për verifikimin e të drejtave pronësore.²⁷

c) Përzgjedhja e përfituesve

Procesi transparent dhe të përgjegjshëm të përzgjedhjes së përfituesve është i nevojshëm për të siguruar që e drejta e kthimit të të zhvendosurve të mbrohet në mënyrë të barabartë. Modelet e përshtatshme për verifikimin e të drejtave pronësore dhe përzgjedhjes së përfituesve janë përcaktuar me udhëzimet e UNMIK-ut për Banim dhe rindërtim të vitit 2002.²⁸ Këto kritere, më parë të përdorura nga Këshillat komunale dhe rindërtim të objekteve të banimit (KKB), janë përdorur që nga viti 2003 nga disa GPK, por jo në vazhdimësi. Disa komuna, si ajo e Pejës/Peć, vazhdojnë të përdorin KKB-të për ofrimin e ndihmës në rindërtimin e hapësirave të banimit për projektet e rindërtimit për komunitetin shumicë.

Doracaku i rishikuar për kthim të qëndrueshëm përmban një tërësi rekomandimesh në lidhje me kriteret e përzgjedhjes së përfituesve.²⁹ Këto rekomandime tani mundësojnë ndihmë në rindërtimin e pronave banesore të shkatërruara para vitit 1999. Sipas Doracakut të rishikuar për kthim të qëndrueshëm, ndihma për ndërtimin e banesave nuk duhet të jepet nëse ndonjë anëtarë i familjes posedon pronë banesore në Kosovë, në të cilën anëtarët tjerë të familjes mund të kenë qasje të lirë.

Në praktikë, përzgjedhja e përfituesve bëhet në mënyrë ad hoc dhe jo gjithmonë zbatohen parimet e transparencës dhe mos-diskriminimit. Në këtë kuptim, OSBE-ja ka vëzhguar raste në të cilat përzgjedhja e përfituesve ndërmerret nga Zyrtari komunal i kthimit në mënyrë ad hoc dhe pastaj ai diskuton me udhëheqësit e fshatrave të cilët pastaj vendosin cili nga të kthyerit e mundshëm kualifikohet, gjoja se bazohet nëse fshatarët mendojnë se ai person ka kryer krime gjatë konfliktit.³⁰

Për shembull, në komunën e Klinës/Klina, një person i zhvendosur u ankua te PSSP-ja për refuzimin e kërkesës së tij për kthim nga ana e Zyrtarit komunal të kthimit, për faktin që fshatarët e Shtupelit/Štupelj e kishin ndërlidhur atë dhe anëtarë të tjerë të familjes së tij me krimet e kryera në zonë gjatë konfliktit. Megjithatë, kjo nuk është praktikë e pranueshme, sepse çon në arbitraritet dhe diskriminim të mundshëm. Për më tepër, cenon vetëdijen e banorëve për sundimin e ligjit si dhe autoritetin gjyqësor për përcaktimin e përgjegjësisë për krime.

²⁷ Në dhjetor të vitit 2004, Arbeiter-Samariter-Bund (ASB) i paraqiti GPKK-së një projekt kthimi i cili parashikonte rindërtimin e 40 shtëpive për serbët e zhvendosur të Kosovës të fshatit Zoqishtë/Zočište. Projekti ishte rezultat i dy viteve të vizitave ‘Shko e Vizito’, ‘Shko e Intervisto’, bashkë me takimet mes personave të zhvendosur dhe komunitetit pranues. Autoritetet lokale, duke përfshirë anëtarët e GPKK-së, si dhe përfaqësuesin lokal të komunitetit serb të Kosovës, mbështesnin shumë procesin. Projekti i ASB-së ishte kryesisht i dizajnuar të sigurote qëndrueshmërinë afatgjatë të kthimit, duke përfshirë sigurimin e shërbimeve sociale, arsimore dhe dialogun ndëretnik, qëllime të cilat shkonin përtej rindërtimit të thjeshtë fizik të shtëpive.

²⁸ Neni 3.3 i Udhëzimeve të UNMIK-ut për rindërtimin e Banimit, 2002, vë në përparësi “familjet e cenueshme të gjitha prejardhjeve etnike, me të drejta të qarta të pronësisë apo posedimit të shtëpive të dëmtuara apo shkatërruara nga veprat para, gjatë ose pas luftës më 1998-99 për ndihmë. Më tej, propozohet që KKB të mos përfshijnë në listën e prioritetëve të tyre familjet që nuk kanë qëllimin e jetesës së përhershme në fshat, e as ato që kanë braktisur fshatin vullnetarisht para konfliktit’.

²⁹ Shih Shtojcën I, Doracaku i Rishqyrtuar për kthimin e qëndrueshëm.

³⁰ Shih letrën e personit të zhvendosur për PSSP-në e UNMIK-ut, 19 maj 2006.

Në raste tjera, OSBE-ja ka vëzhguar ndikimet e drejtpërdrejta të donatorëve në ndërtimin e listave të përfituesve. Për shembull, në Prizren, QKK-ja i siguroi listën e përfituesve të mundshëm OJQ-së ASB për projektin e rindërtimit të 60 shtëpive në luginën e Župa/Zhupës.³¹

Përgjithësisht, ka nevojë për udhëzim për GPK-në në procedurat e përzgjedhjes së përfituesve, për të shmangur arbitraritetin në procesin e përzgjedhjes si dhe për të mbrojtur të drejtën e kthimit pa diskriminim.

d) Ndarja e hapësirës së banimit dhe e tokës

Derisa kthimi në vendin e origjinës është gjithmonë qëllimi primar i projekteve të kthimit, Doracaku i ri parashikon mundësinë e integritit lokal (në zonën ku jeton personi i zhvendosur) dhe/ose rivendosjen (në lokacion tjetër, të ndryshëm nga vendi i zhvendosjes dhe shtëpisë së mëparshme) nëse pengesat ndaj kthimit në vendin e origjinës nuk mund të tejkalohen.³² Doracaku thekson që “të gjitha përpjekjet (...) duhen bërë për heqjen e pengesave ekzistuese në lidhje me kthimin në vendet e origjinës (...)”. Megjithatë, “nëse pengesat e tilla (...) nuk mund të hiqen përmes përpjekjeve të mundshme dhe të arsyeshme”, personat e zhvendosur “do të kenë mundësinë të vendosen apo integrohen lokalisht në vende tjera alternative sipas zgjedhjes së lirë”.³³

Megjithatë, Doracaku nuk përmban procedura konkrete që duhen respektuar në rastet e ndarjes së tokës apo dhënies së ndihmës në rindërtim apo sigurim të njëjësive banesore në vende tjera përveç vendit të origjinës. Për shembull, më 27 shkurt të vitit 2007, Bordi i Drejtorëve të Rahovecit/Orahovac diskutoi kërkesën e një personi të zhvendosur nga fshati i Bratatinit/Bratutin që kërkonte nga Komuna t’i ndante familjes së tij një parcelë toke në fshatin Velika Hoča/Hoçë e Madhe. Për shkak të mungesës së procedurave në këto raste, Bordi i Drejtorëve i kërkoi Drejtoratit të kadastrës dhe Zyrës së Avokatit Publik që të kërkojë mundësitë.

Më tej, në disa raste, implementimi i procedurave ad hoc ka rezultuar në ndërhyrje në të drejtat pronësore të personave të zhvendosur. Në Rahovec/Orahovac, QKK-ja siguroi strehimin e përkohshëm (përmes Zyrës Komonale të Komunitetit) mes viteve 2001-2005 për familjet nga Peja/Peć dhe Prizreni në vendin e zhvendosjes (Rahoveci i epërm/Orahovac dhe Velika Hoca/Hoça e Madhe) përmes autorizimit të shfrytëzimit të shtëpive të pabanuara të serbëve të Kosovës.

³¹ QKK-ja ka kriteret e veta që duhen plotësuar nga individit apo familja për të qenë përfitues i projektit me financim të QKK-së. Në Lipjan/Lipljan, për rastet e kthimit individual, QKK-ja aplikon kriteret e përcaktuara nga Komisariati, të cilat përfshijnë: 1) Personi duhet të jetë i regjistruar nga Komisariati si refugjat/person i zhvendosur; 2) personi duhet të jetë i regjistruar në Kryqin e Kuq; 3) duhet të posedojë një kartelë identifikimi të lëshuar nga Ministria e Punëve të Brendshme e Republikës së Serbisë; dhe 4) kthimi i vërtetë i personit në Kosovë duhet të verifikohet me dy dëshmitarë.

³² Jo vetëm që Doracaku trajton të drejtën ndaj standardeve të përshtatshme të jetesës dhe mundësinë e vendosjes apo integritit lokal në vende alternative të zgjedhjes së lirë, por edhe Protokollin për Kthimin vullnetar dhe të qëndrueshëm, nënshkruar në qershor të vitit 2006 mes UNMIK-ut, IPVQ-ve dhe Qeverisë së Serbisë, i cili thekson se kthimi i suksesshëm i personave të zhvendosur bazohet në tri elemente: ofrimin e sigurisë për të kthyerit; kthimin e pronave tek personat e zhvendosur dhe rindërtimi i shtëpive të tyre; krijimi i një mjedisi që mbështet kthimin. Për më shumë, ai “njeh të drejtën e personave të zhvendosur që të zgjedhin lirisht vendin e tyre të banimit”. Protokollin gjithashtu hap rrugën për dialog direkt mes komunave (nikoqire dhe pranuese) si dhe ndihmon sigurimin e mbrojtjes së të drejtave të të kthyerve.

³³ Doracaku i rishikuar për kthimin e qëndrueshëm, Faqe 8.

Përkundër faktit që disa nga familjet që kanë mbetur në këto shtëpi janë pajtuar t'ua paguajnë qiranë pronarëve, QKK-ja tejkaloi kompetencat e saj dhe ndërhyri në të drejtat pronësore të pronarëve, të cilët panë zënieën e pronave të tyre pa pëlqimin e tyre. Rreth 7-10 shtëpi mbetën të zëna qysh prej dhjetorit 2006.

Në Komunën e Prishtinës/Priština, QKK-ja shpesh ka punuar jashtë mekanizmave ekzistues të kthimit. Është me rëndësi të thuhet që shumica e projekteve në të cilat është përfshirë QKK-ja nuk janë projekte të vërteta të kthimit, por më së shumti iniciativa të integrimit lokal apo zgjidhje të përkohshme si reagim ndaj situatave emergjente siç ishte dhuna e marsit të vitit 2004.

Në rastet tjera, siç është projekti Novi Badovac/Badofc (Gračanica/Gračanicë), implementimi i projektit të riintegritimit ka rezultuar me ndërtime në tokën komunale, pa destinim të duhur të tokës, dhe pa leje urbane dhe të ndërtimit. Aty, QKK-ja ka financuar instalimin e 16 shtëpive të para-fabrikuara për vendosjen e të zhvendosurve brenda vendit, kryesisht me prejardhje nga komunat fqinje. Fatkeqësisht, komuna nuk ishte fillimisht e përfshirë në proces, përkundër faktit që koncept-dokumenti për pjesën e dytë të këtij projekti parasheh përfshirjen e plotë të komunës dhe aktorëve të tjerë, siç është theksuar me Doracakun e kthimit të qëndrueshëm. Për momentin, projekti parashikon ndërtimin e 70 shtëpive për personat e zhvendosur dhe rastet sociale në Novi Badovac/Badofc. Koncept-dokumenti ishte pranuar nga GPK-ja dhe miratuar nga MQSh-ja më 25 janar 2007. Megjithatë, ndarja e tokës ende nuk është miratuar ende nga organet komunale.

Në këtë kuptim, një shembull pozitiv i bashkëpunimit mes bartësve përkatës mund të gjendet në “Mekanizmin koordinues të mëhallës romë”, të krijuar nga bashkësia ndërkombëtare për të ndihmuar zbatimin e projektit të kthimit të individëve romë, ashkali e egjiptas të zhvendosur në vendbanimin e madh e të shkatërruar joformal, në qendër të qytetit të Mitrovicës/Mitrovica. “Njësia për mbrojtje dhe çështje ligjore”, i bashkëkryesuar me Komunën, ka trajtuar zotërimin e pronës gjatë vitit 2006 dhe 2007. Ajo kishte definuar kriteret e përzgjedhjes së përfituesve, si dhe ka ndihmuar në verifikimin e të drejtave pronësore, duke përfshirë hartimin e marrëveshjeve afatgjate të dhënies së pronave shoqërore, më vonë të miratuar edhe nga PSSP-ja.

e) Koordinimi me AKP-në

Koordinimi me Agjencinë Kosovare të Pronës (AKP) në strukturat e kthimit, parashihet në Doracakun e rishikuar, përmes pjesëmarrjes së AKP-së në Grupin Drejtues. Në nivel lokal, AKP-ja pritet të merr pjesë në “Ekipet e projektit” si ekspert. AKP-ja nuk është paraparë në mënyrë eksplicite që të merr pjesë në seancat e GPK-ve, dhe zyrtarët e AKP-së jo gjithmonë marrin pjesë në Grupet punuese komunale për kthimin, përkundër ftesave të Zyrtarëve komunalë të kthimit. Ndonëse nuk ka obligim mandator në anën e AKP-së që të merr pjesë, pjesëmarrja e zyrtarëve të tyre sigurisht që mbështet aktivitetet e kontaktimit me personat e zhvendosur, si dhe në kuptimin e ekspertizës në ekipet e projektit. UNHCR-ja koordinohet rregullisht me AKP-në, sidomos në kuptimin e organizimit të vizitave ‘Shko e Shih’ (të cilat i mundësojnë të zhvendosurve të sigurojnë informata të dorës së parë mbi kushtet jetësore që mbizotërojnë në vendin e tyre të origjinës).

f) Strategjitë komunale për kthim dhe planet zhvillimore komunale

Një aspekt i përgjegjësive së qeverisë komunale në procesin e kthimit pasqyrohet në përpilimin, adoptimin dhe implementimin e obligueshëm të Strategjive komunale për kthim (SKK)³⁴. SKK-ja është mekanizëm i rëndësishëm që u mundëson komunave të marrin përsipër përgjegjësinë për kthimet e përgjithshme. Një prej tipareve që parashihet të pasqyrohet në SKK është qasja më e mirë në banim dhe mbrojtja e së drejtës pronësore. Disa komuna përfshijnë referenca, si në Podujevë/Podujevo, Lipjan/Lipljan dhe Prishtinë/Priština, ndonëse jo qartë të definuara. Megjithatë, në shumë komuna tjera, si për shembull në Pejë/Peć, SKK-ja nuk është asgjë më shumë sesa një listë projektesh në zhvillim dhe deklaratash, dhe jo një strategji e realizueshme me veprime të duhura të parapara për të përmbushur një synim të paracaktuar.

Doracaku i rishikuar inkurajon komunat që të inkorporojnë SKK-të e tyre në Planet Komunale për Zhvillim (PKZH) dhe planifikimin e përgjithshëm të buxhetit. PKZH-të janë projeksionet afatmesme zhvillimore komunale. Inkorporimi i tillë do të sillte përfitime në zhvillimin e komunitetit në hapësirat e banuara me minoritete dhe/ose të kthyer sa i përket infrastrukturës, arsimit, shëndetësisë dhe shërbimeve tjera.

g) Pjesëmarrja e personave të zhvendosur

Pjesëmarrja e personave të zhvendosur është e rëndësishme për të siguruar implementim të suksesshëm të projekteve për kthim. Përfaqësimi i personave të zhvendosur është i paraparë në GPK-të (grupet punuese komunale) si dhe, në nivelin qendror, në MVQ dhe Grupin Drejtues, i cili duhet të takohet çdo tre muaj në koordinim me Mekanizmin përcjellës për stabilizim dhe proceset e Standardeve për Kosovën dhe Partneritetin Evropian.

Personat e zhvendosur janë pjesë integrale e përbërjes kryesore të GPK-së meqë për ta paraqet forumin kryesor për t'u angazhuar në dialog për çështje të kthimit, për të kërkuar ndihmë për kthim dhe paraqet organin kryesor lokal koordinues për implementim me përgjegjësi kryesore për projektet e kthimit dhe qëndrueshmërinë e procesit.

Në praktikë, pjesëmarrja e personave të zhvendosur në procesin e kthimit dallon nga një komunë në tjetrën. Pjesëmarrja e asociacionit/përfaqësuesve të personave të zhvendosur është vlerësuar të jetë aktive në disa komuna (Podujevë/Podujevo, Fushë Kosovë/Kosovo Polje, Prishtinë/Priština dhe Pejë/Peć) përmes pjesëmarrjes së asociacioneve, OJQ-ve e madje edhe përfaqësuesve të fshatrave në GPK. Megjithatë, një kontribut i tillë nuk është sistematik. Veç kësaj, për të përfshirë personat e zhvendosur brenda Serbisë si duhet, MVQ-ja ka themeluar "Grupin punues për personat e zhvendosur" me pjesëmarrje të OJQ-ve, organizatave ndërkombëtare dhe përfaqësuesve të personave të zhvendosur.

h) Qasja në banim e personave të zhvendosur në vendin e tyre aktual të banimit

Mungesa e kthimeve të pakicave dhe zhvendosja e shkaktuar nga trazirat e marsit të vitit 2004 në Kosovë, kanë bërë që afro 200,000 persona të gjejnë vendosje alternative. Personat e zhvendosur janë vendosur në strehimore kolektive apo/dhe në pronat e uzurpuara private dhe/apo pronat publike me apo pa pëlqim të pronarit.

³⁴ Strategjia komunale për kthim duhet të ofrojë një kornizë për kthimet me aktivitete dhe objektiva të qarta.

Standardet ndërkombëtare për të drejtat e njeriut obligojnë autoritetet shtetërore të sigurojnë që personat e zhvendosur gëzojnë kushte të duhura banimi dhe janë të mbrojtur nga dëbimet e paligjshme.³⁵ Realiteti në terren duket të jetë larg nga ky synim. Për shembull, shumica e personave të zhvendosur nga Obiliqi/Obilić banojnë në shtëpitë private të marra me qira apo në shtëpitë e të afërmeve. Nuk ka plane për rivendosjen e tyre apo që t'u mundësohen banesa. Kërkesat e personave të zhvendosur për banesa, kanë bërë që të kthyerit dhe të tjerët të përqendrohen në komuna. Për shembull në komunën e Fushë Kosovës/Kosovo Polje, kishte 600 kërkesa të parashtruara për strehim në vitin 2006.³⁶

Janë afro 330 persona të zhvendosur që jetojnë në Komunën e Gjilanit/Gnjilane, sipas vlerësimeve të UNHCR-së. Si shembull i kushteve të vështira, nëntë familje serbe të Kosovës (29 persona) jetojnë në një kontejner frigoriferi në Silovo/Shillovë (Gjilan/Gnjilane). Në komunë nuk ka plane konkrete për përmirësimin e kushteve të banimit, sigurimit të kthimit apo rivendosjes nuk ka.

Prej 587 personave të zhvendosur të cilët kanë arritur në Zvečan/Zveçan pas dhunës së marsit të vitit 2004, 353 janë aktualisht të vendosur në qendra kolektive, në dy ndërtesa të papërfunduara dhe në fshatin e Mali Zvečan/Zveçanit të vogël. Përveç tyre, 51 familje (me gjithsej 234 anëtarë) tani jetojnë me të afërmit në atë zonë.

i) Riatdhësimi i detyrueshëm

Vendet perëndimore gjithnjë e më shumë janë duke i detyruar individët kosovarë të cilët jetojnë në territoret e tyre që të kthehen në Kosovë. Kthimi i detyrueshëm, në shikim të parë, nuk është në përputhje me standardet ndërkombëtare të të drejtave njerëzore, pasi riatdhësimi i detyruar mund të sjellë deri te shkelja e parimit të mos-riviktimizimit.³⁷ Azilkërkesit, aplikacionet e të cilëve refuzohen dhe shtetasit e vendeve të treta që jetojnë në mënyrë të paligjshme në shtetet anëtare të BE-së, kanë gjithashtu të drejtë në garancione minimale. Bashkimi Evropian ka bërë të ditur në disa dokumente (Dokumenti i gjelbër i vitit 2002 mbi politikën e kthimit të komuniteteve me banim të paligjshëm: Direktiva e Këshillit 2002/55/EC 20, e korrikut 2001, për standardet minimale e dhënies së mbrojtjes së përkohshme në rast të fluksi të madh të hyrjeve të personave të zhvendosur) nevojën për themelimin e standardeve minimale për procedurat e kthimit dhe rrjedhimisht të jetë në përputhje me standardet e të drejtave të njeriut. Në këtë kuptim, neni 19 i Kartës Evropiane për të Drejtat Themelore të Njeriut ndalon dëbimet kolektive (shih, gjithashtu neni 4 Protokoli 4 i KEDNj-së). Qëllimi i saj është që të garantojë se çfarëdo vendimi do të bazohet në shqyrtim specifik dhe që asnjë masë nuk mund të merret për të përjashtuar të gjithë personat që kanë shtetësinë e një shteti të veçantë. Kjo dispozitë është veçanërisht e rëndësishme duke pasur parasysh ndihmën e përkohshme që jepet në rast të fluksit të madh hyrës të personave të zhvendosur, siç ishte rasti me refugjatët e Kosovës në vitin 1999. Me përfundimin e mbrojtjes së përkohshme, shtetet mund të kthejnë me forcë individët në vendet e tyre të origjinës, në rast se ekzistojnë kushtet për një kthim të sigurt dhe dinjitoz. Me përfundimin e mbrojtjes, shtetet do të konsiderojnë për çdo rast të veçantë çfarëdo arsyesh që e

³⁵ Shih, p.sh Parimi 18 i Parimeve Udhëzuese mbi Zhvendosjen e Brendshme: Pavarësisht nga rrethanat dhe pa diskriminim, autoritetet kompetente do ofrojnë personave të zhvendosur qasje të sigurt në : (...) strehim themelor dhe banim’.

³⁶ Intervistat me Zyrtarët Komunal për Kthim Prishtinë/Priştina; Obiliq/Obilić dhe Fushë Kosovë/Kosovo Polje, prill 2006.

³⁷ Shih nenin 33 (1) e Konventës së Kombeve të Bashkuara në lidhje me Statusin e Refugjatëve dhe Parimin 15 të Parimeve Udhëheqëse mbi Zhvendosjen e Brendshme.

bëjnë kthimin të pamundshëm. Ato do të vazhdojnë lejen për qëndrim të personave, të cilët kanë nevoja të posaçme, si ato mjeksore apo psikologjike, dhe që kanë fëmijë të mitur që ndjekin mësimet në ndonjë shtet anëtar, në mënyrë që të mund të përfundojnë periudhën shkollore. Sidoqoftë, aty ku fëmijët janë të përfshirë vlen të përmendet se Konventa për të Drejtat e Fëmijëve përmban një seri rekomandimesh që kanë për qëllim mbrojtjen e të drejtave të fëmijëve.

Duke respektuar standardet ndërkombëtare dhe qëndrimin e UNHCR-së, UNMIK-u nuk duhet të pranon riadhesimin e individëve të cilët bëjnë pjesë në të ashtuquajtura grupe të riskut, siç janë serbët e Kosovës, romët dhe shqiptarët kosovarë në lokacionet ku ata do të ishin pakicë, si dhe vazhdon të monitorojë ashkallitë dhe egjiptasit që do të mund t'i nënshtroheshin riadhesimit. Gjatë vitit 2006, numri i përgjithshëm i personave të riadhesuar pa vullnetin e tyre nga vendet tjera arriti në shifrën 3,598.³⁸

Nuk ekziston ndonjë strategji kosovare e banimit për të trajtuar nevojat e të kthyerve të detyruar (kosovarët e kthyer me dhunë nga vendet tjera). Për më tepër, komunat jo gjithmonë janë të informuara për ardhjen e detyruar të të kthyerve. Zyrtarët e konsultuar në Prishtinë/Priština dhe Fushë Kosovë/Kosovo Polje i kanë deklaruar OSBE-së se nuk kanë informata mbi kthimet e detyruara.³⁹ UNMIK-u tani është duke hartuar një strategji të riintegritit në kontekst të diskutimeve mbi tranzicionin e statusit.⁴⁰

3 – Procesi i rikthimit të pronës banesore dhe pronës

Në situatën e pasluftës, duhet të vendosen mekanizmat e ankesave, në mënyrë që të rikthehen të drejtat e atyre që kanë humbur pronën dhe/ose posedimin e tyre si rrjedhojë e zhvendosjes.⁴¹ Në bazë të parimit 29 (2) të Parimeve udhëzuese mbi zhvendosjen e brendshme, “autoritetet përgjegjëse kanë për detyrë dhe përgjegjësi që të ofrojnë ndihmë për personat e zhvendosur që janë kthyer apo rivendosur që të rikthejnë, deri në masën e mundshme, pronën dhe posedimet që i kanë lënë prapa, apo që janë shpronësuar në kohën e zhvendosjes së tyre. Kur rikthimi i pronave dhe posedimeve të tilla nuk është i mundshëm, autoritetet kompetente do të sigurojnë ose ndihmojnë këta persona në arritjen e kompensimeve gjegjëse apo në ndonjë formë tjetër të rikthimit të drejtë”.⁴²

Realizimi i të drejtave pronësore në procesin e kthimit të personave të zhvendosur nënkupton një proces dypalësh: qasjen ndaj mekanizmave të ankesave dhe zbatimin efektiv të vendimeve gjegjëse.

³⁸ ZKKP e UNMIK, Raporti i Fund-vitit i Aktiviteteve, 2006.

³⁹ Intervistë me ZKK, prill 2006. Intervistë me Zëvendës Kryetarin Komunal të Fushë Kosovës/Kosovo Polje, prill 2006.

⁴⁰ OSBE-ja është gjithashtu anëtare e Grupit Punues për Riatdhesim dhe Riintegrim.

⁴¹ Ligji ndërkombëtar nuk siguron ndonjë model standard të mekanizmit të ankesave; megjithatë ekziston një pajtim në rritje së voni që rikthimi apo kompensimi i pronave është themeli i procesit të ndërtimit të paqes dhe strategji e kthimit të qëndrueshëm. Vijimisht, dispozitat për zgjidhjen e problemeve pronësore dhe tokësore janë përfshirë në disa marrëveshje të vonshme të paqes apo dokumenteve gjegjëse, mes tjerash Marrëveshja e Paqes së Dejtonit (1995) ose pas zgjidhjes së konfliktit në Abkhazi, Projekt-Ligji vijues gjeorgjian mbi Rikthimin e Banesave dhe Pronave tek Viktimat e Konfliktit të Osetisë Gjeorgjiane. Shih ABA CEELI: Analiza e Projekt-Ligjit mbi Rikthimin e Banesave dhe Pronave tek Viktimat e Konfliktit Gjeorgjian-Osetian, 30 gusht 2004.

⁴² Neni 2, Parimet mbi Rikthimin e Banesave dhe Pronave për Refugjatët dhe Personat e Zhvendosur, E/CN.4/Sub.2/2005/17.

Autoritetet përgjegjëse kanë për detyrë që të mbështesin këtë proces në mënyrë aktive, përmes veprimeve pozitive, gjegjësisht aktivitetet e vetëdijesimit drejt personave të zhvendosur, si dhe të mbështesin zbatimin e vendimeve relevante. Ngjashëm, autoritetet kompetente, si Policia, duhet të përkrahin këtë proces përmes masave parandaluese (d.m.th. për të shmangur vjedhjet dhe/ose dëmet ndaj pronave).

Në Kosovë, UNMIK-u themeloi Drejtoratin për çështje pronësore dhe banesore (DÇPB) dhe Komisionin e ankesave pronësore dhe banesore (KAPB) për të trajtuar rikthimin e pronave banesore pas konfliktit. Kështu, KAPB-ja është organi kuazi-juridik për “arritjen e një zgjidhjeje efikase dhe efektive të ankesave në lidhje me pronën banesore”, derisa DÇPB- është organi administrativ që udhëheq procesin. Korniza ligjore për DÇPB/KAPB u themelua me Rregulloren e UNMIK-ut 1999/23 dhe Rregulloren e UNMIK-ut 2000/60, e cila përkufizon juridiksionin ekskluziv të KAPB-së për tri lloje të ankesave banesore: ankesat e kategorisë A ishin në lidhje me të drejtat pronësore të humbura për shkak të politikave diskriminuese gjatë periudhës 1989-1999; Ankesat e kategorisë B kishin të bënin me transaksionet joformale pronësore të pronave banesore gjatë periudhës 1989-1999, ndërsa Ankesat e kategorisë C, kishin të bënin me humbjen e pavullnetshme të posedimit mbi pronën banesore gjatë ose pas vitit 1999.⁴³

Përkundër vështirësive të hasura nga institucioni në vitet e para, DÇPB/KAPB-ja kryesisht ka përmbytur mandatin e vet. Kështu, DÇPB/KAPB-ja ka zbatuar 28,828 vendime në lidhje me ankesat e pronës banesore (98.9 % të ngarkesës së përgjithshme të rasteve prej 29,160 ankesave). 332 vendimet e mbetura do të zbatohen në muajt në vijim.⁴⁴ Arsyeja për vonesë në zbatim është se vendimet në fjalë prisnin rishqyrtim nga ana e KAPB-së. Është me rëndësi të ceket që “zbatimi” i këtyre rasteve nuk nënkupton që ankuesit kanë rifituar pronën apo posedimin (dhe/ose janë kthyer). Kjo nënkupton një tërësi nga këto në vijim:

- a) Pronari ka bërë marrëveshje private dhe nuk ka nevojë më për shërbimet e DÇPB-së (që zakonisht përfshinë shitjet) (rreth 23% e ankesave të zgjidhura);
- b) Prona është shkatërruar, ashtu që administrimi nuk është i nevojshëm (36%);
- c) Prona është nën administrimin e DÇPB-së (12%);
- d) Rasti është refuzuar (10%); ose
- e) Pronari ka rimarrë posedimin (19%).

⁴³ Shih Rregulloren e UNMIK –ut nr. 1999/23 mbi Themelimin e Drejtoratit për Çështje Banesore dhe Pronësore dhe Komisionin për ankesa banesore dhe pronësore dhe Rregulloren e UNMIK-ut nr. 2000/60 Për parashtrësit mbi pronat banesore dhe Rregullorja e punës së drejtoratit për banim dhe pronë dhe komisionit për parashtrësit pronësore dhe banesore.

⁴⁴ Burimi: faqja e internetit të AKP (<http://www.kpaonline.org>).

Fig 2. Ankesat e zbatuara/Qershor 2007

Sipërfaqja	Gjithsej	gjitha ankesat					A/C – Ankesat				B- Ankesat
		të tërhequra	të refuzuara nga DÇPB	të refuzuara KAPB		kërkesat e mbyllura	Dest. i pronës	Riposedim i pronës	Nën admin.	pa debim	Gran. pron.
				Nr Juris.	Nr merrits						
në tërë Kosovën	28829	2187	65	160	2712	2218	10154	5199	3513	2226	395
% e parashtresave	98.9	7.5	0.2	0.5	9.3	7.6	34.8	17.8	12	7.6	1.4
% të zbatuara	100	7.6	0.2	0.6	9.4	7.7	35.2	18	12.2	7.7	1.4

Mandati i DÇPB/KKPB është planifikuar të merret ekskluzivisht lidhur me kërkesat kontestuese për pronë banesore. Përderisa prona e paluajtshme e cila ka qenë e lidhur me banesën, bie nën juridiksionin e DÇPB/KKPB, prona private komerciale dhe bujqësore është lënë jashtë procesit.

Vetëm kohëve të fundit është adresuar zbrazëtira e mbrojtjes së të drejtave për rikthimin e banesave dhe pronave. Në vitin 2005, i Dërguari Special i Sekretarit të Përgjithshëm të KB-ve, z. Kai Aide, në Shqyrtimin e tij gjithëpërfshirës të situatës në Kosovë (“Raporti i Kai Eide-s”) ka identifikuar uzurpimin e paligjshëm të pronës bujqësore dhe komerciale si një ndër faktorët kryesor për pengimin e kthimit në Kosovë, kështu, si rrjedhim kjo çështje kërkon ndërhyrje urgjente. Në procesin paralel të fuqizimit vendor, organi ndërkombëtar i autorizuar për zgjidhjen e konfliktit lidhur me kontestet pronësore, DÇPB/KKPB-ja ka arritur sukses përmes Agjencisë Kosovare për Pronë (AKP), institucion vendor i pavarur me mandat të zgjidhjes së të gjitha kontesteve të pronës së paluajtshme banesore, komerciale dhe bujqësore që lidhen me konfliktin.⁴⁵

Pra, AKP-ja është formuar nga Sekretariati Ekzekutiv, Bordi Mbikëqyrës dhe Komisioni për Kërkesa Pronësore (KKP) si pothuajse një organ gjyqësor. Pjesëmarrja e IPVQ-ve në mbikëqyrjen administrative dhe udhëheqjen e politikave të AKP-së sigurohet përmes nominimit të dy anëtarëve të Bordit Mbikëqyrës nga ana e Kryeministrit të Kosovës. Për sa i përket zgjidhjes së kontesteve të kërkesave, KKP-ja do të marrë një vendim mbi kërkesat pronësore lidhur me titullimin, të drejtat për shfrytëzimin e pronës dhe të drejtat e posedimit ligjor. Vendimet e KKP-së janë të prera, nëse nuk apelojnë. Ndryshe nga mekanizmi i mëparshëm i DÇPB/KKPB-së, vendimet e komisionit mund t’i apelojnë Gjykatës Supreme për të marrë vendim nga paneli i përbërë nga tre gjyqtarë, dy ndërkombëtarë dhe një vendor, që të gjithë të autorizuar nga PSSP-ja.

a) Qasja në mekanizmat për kërkesa

Hapi i parë për sigurimin e tërësishëm të realizimit të të drejtave pronësore mbështetet në ekzistimin e mekanizmit për kërkesa, në mënyrë që personat e zhvendosur të kenë qasje. Informatat dhe qasja në procesin e pranimit të parashtresave sigurohet përmes zyrave të AKP-së, ekipeve lëvizëse brenda dhe jashtë Kosovës, fushatave në terren të organizuara nga Agjencia

⁴⁵ Shih Rregulloren e UNMIK-ut 2006/10 Mbi zgjidhjen e kërkesave mbi pronën e paluajtshme private, duke përfshirë pronën bujqësore dhe komerciale, e shfuqizuar me Rregulloren e UNMIK-ut 2006/50.

Kosovare për Pronë, agjencitë joqeveritare dhe ndërqeveritare si dhe IPVQ-të. Që nga qershori 2007, Agjencia Kosovare për Pronë ka pranuar 23,629 kërkesa. (Shih Fig 2).

Janë bërë përpjekje të posaçme për të siguruar qasje në procesin e kërkesave nga ana e komuniteteve të cenueshme, siç janë romët, ashkalitë dhe egjiptasit (RAE). Në këtë kuptim, AKP-ja në muajin shkurt ka organizuar një fushatë në terren për t'i informuar personat e zhvendosur RAE të Kosovës për procesin e kërkesave. Si rezultat i kësaj fushate, AKP-ja pret të parashtrihen 1,000 kërkesa shtesë.

b) Vënia në zbatim e kërkesave dhe efekti i tyre në kthim

Zgjidhja e kërkesave përbën fazën e parë të procesit të nevojshëm për rivendosjen e të drejtave, dhe si rrjedhim inkurajimin në shumë raste në kushtet për kthim të qëndrueshëm. Megjithatë, siç është përmendur më lartë, zgjidhja e kërkesave pronësore nuk nënkupton domosdoshmërisht kthimin e personave të zhvendosur. Në Kosovë, realiteti ka qenë mjaft i kundërt si rezultat i shkallës së lartë të pronave të shkatërruara dhe shkallës së ultë të riposedimit. Në 10,108 raste, pronat kanë qenë të dëmtuara dhe nuk ekzistonte ndonjë mjet juridik në dispozicion nga DÇPB/KKP-ja. Në këto raste, rezultat i procesit ishte pohim deklarativ i KKP-së, duke vendosur posedimin ligjor të parashtruesit të suksesshëm.

Në 3,513 rastet e shqyrtuara, parashtruesi i kërkesës ka zgjedhur ta jep pronën për administrim, dhe në 1,159 raste, nuk ka qenë e mundur të kontaktohen parashtruesit e kërkesave. Në përgjithësi, vetëm në 5,199 raste (17.8 për qind) implementimi ka rezultuar me kërkesë për posedim të sërishëm nga ana e titullarit të të drejtës për pronë, që shpeshherë tregon për shitjen e banesës shfrytëzuesit aktual ose blerësit të ri.⁴⁶ Nga këto, 3,771 në raste, ka qenë i nevojshëm dëbimi i detyruar (86.6 për qind) dhe në 588 (13.4 për qind) të rasteve, shfrytëzuesit e kanë liruar pronën vullnetarisht para se të bëhej dëbimi i detyrueshëm.

Në raste të caktuara, dëbimi i uzurpuesit pasohet me uzurpim të ri të paligjshëm të pronës banesore. Në këto raste, ligji në fuqi lejon një veprim *ex officio* nga policia për largimin e uzurpuesit të paligjshëm.⁴⁷ Megjithatë, pas raportimit të rasteve të uzurpimit të sërishëm të paligjshëm pasi që zë vend dëbimi, komuniteti ndërkombëtar me Shërbimin Policor të Kosovës vendosën si prioritet t'i kundërvihen uzurpimit të sërishëm në "13 prioritet e Grupit të Kontaktit për zbatimin e standardeve" dhe Procedurat e korrigjuara relevante standarde të veprimit për të siguruar një përgjigje efikase.⁴⁸

Zbatimi i vendimeve të KKP-së mbi kërkesat lidhur me tokën kërkon mjete juridike ndryshe nga dëbimet prej objekteve të mbyllura, duke përfshirë, por duke mos e kufizuar, vënien e pronës nën administrim, marrëveshjet për qira, konfiskimin, shkatërrimin e paligjshëm të strukturave, ankandin, të gjitha këto do ta lehtësonin dhe siguronin kthimin e pronave poseduesve të ligjshëm të së drejtës pronësore.

⁴⁶ Që nga muaji prill 2007, burimi nga faqja e internetit e Drejtoratit për Çështje Banesore dhe Pronësore (<http://www.hpdkosovo.org>).

⁴⁷ Shih nenin 13.6 të Rregullores së UNMIK-ut 2000/60 dhe nenin 16.5 të Rregullores së UNMIK-ut 2006/50.

⁴⁸ Shih shkresën e zyrës së UNMIK-ut të këshilltarit ligjor të komisarit të policisë (13 shkurt, 2007) që kërkon rishikimin e Rregullores së Punës së Shërbimit Policor të Kosovës.

Posedimi i sërishëm është me siguri nxitje kryesore për kthim të qëndrueshëm. Në këtë kuptim, një sërë mjetesh juridike të parashikuara për AKP-në, përveç dëbimeve (administrimi, qiratë, konfiskimi dhe shkatërrimi, ankandet) pasqyrojnë mundësitë e ndryshme për të iu përgjigjur uzurpimit të tokës. Në këtë kuptim, duke e marrë parasysh përvojën e procesit të DÇPB/KKPB-së, administrimi i tokës ka gjasë të jetë metoda primare për zbatimin e vendimeve të KKP.

c) Kompensimi

Standardet ndërkombëtare parashohin mundësinë e kompensimit në rastet ku nuk është i realizueshëm rikthimi. Në pajtim me “Parimet Pinheiro” të përshkruara më herët, si shembull, Gjykata Evropiane për të Drejtat e Njeriut në rastin *Qipro kundër Turqisë*, fakti që qipriotët grekë titullar të pronës në Qipron Veriore u është mohuar qasja në pronë, kontrollimi dhe të gëzuarit e pronës së tyre si dhe çfarëdo kompensimi për ndërhyrjen në të drejtat pronësore, që përbën shkeljen e nenit 1 të Protokollit 1 (E drejta pronësore).⁴⁹ Lidhur me këtë, ngarkesa me lëndët e pazgjidhura të DÇPB/KKPB, ka më se 258 vendime të KKP-së ku ka kërkesa të suksesshme si të kategorisë ‘A’, ashtu edhe kërkesa e kategorisë ‘C’ për të njëjtën banesë. Në këto raste janë bërë kompensime në para në favor të parashtruesit të kërkesës të kategorisë ‘A’ sipas nenit 4 të Rregullores së UNMIK-ut 2000/60. Kjo është një brengë për kategorinë A të kërkesave, ku palës së pasuksesshme të kërkesës së parashtruar duhet t’i bëhet kompensim për humbjen e të drejtës për pronën e mbetur pas dhënies në posedim palës tjetër (parashtruesi i kategorisë ‘C’). Më tutje, legjislacioni akoma nevojitet për të aranzhuar përcaktimin e nevojshëm të shumave të sakta për kompensimin që duhet paguar, dhe se janë duke u zhvilluar diskutime ndërmjet UNMIK-ut dhe IPVQ-ve për të vendosur një mekanizëm të mirëfilltë. Në parim, parashtruesi i suksesshëm i kërkesës kërkohet të paguaj kompensimin, ndonëse mund të merren parasysh marrëveshje alternative.

d) Administrimi i pronave të braktisura

AKP-ja ka pushtet për t’i administruar pronat e braktisura.⁵⁰ “Braktisja” në këtë kuptim do të thotë “Cila do pronë, pronari i së cilës apo poseduesi i ligjshëm dhe familja e tij e kanë lëshuar atë pronë pa vullnetin e tyre, për arsye të mungesës së jo rastësishme, dhe ajo pronë tani është e zbrazët apo e uzurpuar ilegalisht”.⁵¹ Administrimi i shtëpisë ose banesës nënkupton që AKP-ja mund t’ia jep në shfrytëzim atë në baza të përkohshme, personave tjetër në baza humanitare.⁵²

Që nga nëntori 2006, AKP-ja ka implementuar skemën për dhënien me qira duke mbuluar të gjitha 5,046 pronat banesore, tani nën administrimin e AKP-së. Deri më sot, më shumë se 3,118 posedues të së drejtës pronësore e kanë përfshirë pronën e tyre në këtë skemë. Aktualisht, 409

⁴⁹ GJEDNJ, *Qipro kundër Turqisë*, 2001.

⁵⁰ Neni 16, Rregullorja e UNMIK-ut 2006/10.

⁵¹ Shih nenin 1, Rregullorja e UNMIK-ut 2000/60.

⁵² Ka dy mënyra me të cilat AKP-ja e administron pronën: a) me pajtimin e palëve që marrin pjesë në zgjidhjen e kërkesës/ankesës, përmes parashtruesit, pas vendimit që konfirmon të drejtën e tij pronësore ose pas dëbimit, nëse parashtruesi i kërkesës dështon ta posedoj pronën sërish brenda 14 ditëve, prej njoftimit për ekzekutimin e dëbimit. Kjo do të thotë që banesa është nën administrim vetëm për aq kohë sa dëshiron personi i zhvendosur. Nëse personi i zhvendosur vendos të kthehet ose ta shes pronën, ai ose ajo mund të kërkojë që të ndërpritet administrimi i saj. Pastaj, AKP-ja është e obliguar që të ia dorëzojë administrimin e pronës parashtruesit të suksesshëm të kërkesës brenda 90 ditëve dhe b) kur nuk është parashtruar asnjë kërkesë për pronën dhe ajo pronë është e zbrazët apo shfrytëzuesi aktual nuk ka asnjë të drejtë pronësore mbi atë pronë, ose me kërkesën e pronarit apo bartësit të së drejtës së banimit.

shfrytëzues paguajnë qira dhe si rrjedhim janë mbledhur 133.475,61 euro. Pas presionit nga IPVQ-të, disa banka janë pajtuar që t'i reduktojnë pagesat për transferet jashtë Kosovës.

Pagesat e para për periudhën prej muajit shtator deri në nëntor janë kryer në dhjetor, përderisa qiratë e dhjetorit janë bartur për në fillim të janarit 2007. Implementimi i skemës për qiradhënie garanton të hyra për të zhvendosurit si dhe mbrojtje fizike të pronave. Siç është përmendur më lartë, administrimi i tokës është njëra prej mjeteve juridike të dhëna në kornizën e AKP-së. Publiciteti i mundësive të administrimit të tokës mund t'ua lejojë investitorëve bujqësorë dhënie me qira një grup të parcelave, që i përkasin personave të ndryshëm të zhvendosur dhe në këtë mënyrë të avancohet zhvillimi ekonomik dhe të ardhurat e rregullta të këtyre të zhvendosurve.

Fig. 3. Totali i kërkesave pronësore që nga Qershori 2007 sipas llojit të të drejtave dhe kërkesave pronësore (burimi nga faqja e internetit të AKP-së).

Lloji i të drejtave të pronës

Rajoni/Kategoria	Gjilan/ Gnjilane	Mitrovicë/ Mitrovica	Pejë/Peć	Prishtinë/ Priština	Prizren	Totali	% e kërkesave
Pronësia	4946	2681	8054	4326	3416	23423	99.1
Të drejtat e shfrytëzuesit	21	37	49	64	35	205	0.9
Kompensimi	0	0	0	0	0	0	0
Totali	4967	2718	8103	4390	3451	23629	100
% e kërkesave	21	11.5	34.3	18.6	14.6	100	100

Lloji i pronës

Rajoni/ Lloji i pronës	Gjilan/ Gnjilane	Mitrovicë/ Mitrovica	Pejë/Peć	Prishtinë/ Priština	Prizren	Totali	% e kërkesave
Banesore	262	152	514	334	235	1497	6.3
Komerciale me ndërtesa	95	140	175	254	94	758	3.2
Komerciale pa ndërtesa	4610	2426	7414	3802	3122	21374	90.5
Totali	4967	2718	8103	4390	3451	23629	100
% e kërkesave	21	11.5	34.3	18.6	14.6	100	100

4 – Kërkesat e pezulluara në vitin 2004 përkitazi me dëmet që lidhen me konfliktin dhe sfidat tjera që kanë të bëjnë me zhvendosjet

E drejta për rikthim të pronës banesore dhe të pronës parasheh që refugjatëve dhe personave të zhvendosur duhet t'u kompensohet çfarëdo prone banesore, e tokës dhe/ose pronë e cila është faktikisht e pamundur që të rikthehet siç përcaktohet nga një gjykatë e pavarur dhe e paanshme.⁵³ Veç kësaj, mbrojtja institucionale e të drejtave pronësore të personave të zhvendosur dhe e drejta e tyre për kthim kërkon funksionimin efektiv të gjyqësisë dhe policisë, si për sigurimin e mjeteve juridike për trajtimin e uzurpimit të paligjshëm dhe/ose dëmtimin e pronës dhe për të parandaluar dhe sanksionuar veprimet e reja të paligjshme.

Në Kosovë, mbrojtja e këtyre të drejtave është ballafaquar me sfida që lidhen drejtpërdrejt me rrethana të veçanta të konfliktit të Kosovës, me zhvendosjet dhe me sistemin e gjyqësisë që është në zhvillim e sipër. Në disa raste, këto sfida shpijnë në de facto diskriminimin e personave të zhvendosur dhe shkeljen e së drejtës për gjykim të drejtë (neni 6, KNDNJ). Të një rëndësie të veçantë janë:

- a) moszgjidhja e një numri të kërkesave që kanë të bëjnë me dëmet nga konflikti të parashtruara nga serbët e Kosovës kundër UNMIK-ut, KFOR-it dhe IPVQ-ve;
- b) transaksionet mashtruese;
- c) përdorimi i parregullt i postit të përfaqësuesit të përkohshëm në procedurat civile;
- d) mungesa e mbrojtjes efektive të pronave të zbrazëta që u takojnë minoriteteve dhe/ose të kthyerve; dhe
- e) mungesa e informimit dhe kompensimit adekuat në shpronësimet e kryera nga autoritetet qeveritare.

a) Kërkesat kundër UNMIK-ut, KFOR-it, IPVQ-ve dhe individëve të pezulluara në vitin 2004

Menjëherë pas konfliktit në Kosovë, një numër i madh i pronave banesore dhe pronave tjera të patundshme në pronësi të individëve që i takojnë komunitetit minoritar ishin shkatërruar nga elemente kriminale. Trazirat e marsit 2004, të pasqyruara në kapitullin e mëparshëm, e kanë bërë situatën edhe më të ndërlikuar. Gjatë punës së vet, AKP-ja ka identifikuar deri në 10,401 prona të shkatërruara. Në shumicën e këtyre rasteve, shtëpitë u kanë takuar pjesëtarëve të komuniteteve minoritare të cilët aktualisht janë të zhvendosur dhe nuk u janë ofruar mjete juridike lidhur me shkatërrimin e pronave të tyre.⁵⁴

Individët e prekur nga shkatërrimi i pronave të tyre kanë kërkuar mjete juridike pranë gjykatave të rregullta të Kosovës: në vitin 2004, mijëra serb të Kosovës kanë parashtruar kërkesa në gjykatat e rregullta duke kërkuar që në bazë të legjislacionit në fuqi, t'u kompensohen dëmet e shkaktuara menjëherë pas konfliktit. Një numër i konsiderueshëm i këtyre kërkesave janë parashtruar kundër më shumë të pandehurve. Kështu, paditësit kërkojnë kompensim, mes të tjerash, si nga UNMIK-u ashtu edhe nga KFOR-i, personeli i të cilëve përfiton nga imunitetet e përcaktuara me Rregulloren e UNMIK-ut nr. 2000/47, dhe që mund të konsiderohet se bie jashtë

⁵³ Parimet e Pinheiros, neni II. E drejta për rikthim të pronës banesore dhe pronës.

⁵⁴ Shih faqen e internetit të Drejtoratit për Çështje Pronësore dhe Banesore:

<http://www.hpdkosovo.org/newimplemented.asp>, e vizituar më 30 nëntor 2006.

mandatit të gjykatave dhe komunave të Kosovës ose personave të veçantë. Në dhjetor të vitit 2006, numri i kërkesave të tilla ka qenë 18,132.⁵⁵

Në gusht 2004, DD-ja e UNMIK-ut ka udhëzuar kryetarët e gjykatave supreme, të qarkut dhe komunale që të mos i shqyrtojnë këto raste, që janë në pritje të një zgjidhjeje adekuate. Më 15 nëntor 2005, DD-ja ka nxjerrë udhëzime të reja duke kërkuar nga gjykatat që të shqyrtojnë ato raste që lidhen me kërkesat për kompensim të dëmeve të kryera nga personat fizik të identifikuar pas tetorit të vitit 2000.⁵⁶

Arsyeja e dhënë nga DD-ja e UNMIK-ut për këtë udhëzim ishte se fluksi masiv i kërkesave do të pengonte rëndë punën e gjykatave, duke rritur numrin tanimë të madh të rasteve të pazgjidhura. Veç kësaj, shumicës së paditësve serbë do t'u nevojiteshin aranzhime të veçanta të sigurisë për të pasur qasje në gjykata.⁵⁷ Ky udhëzim ka ngritur shqetësime përkitazi me të drejtat e njeriut pasi që ai komprometon të drejtën për të pasur qasje në gjykata nga paditësit serbë të Kosovës si dhe të drejtën e tyre që rasti të shqyrtohet brenda një periudhe të arsyeshme kohore.⁵⁸

Gjithashtu, udhëzimet janë interpretuar nga shumica e gjykatësve që merren me rastet civile si e zbatueshme për kërkesat për kompensim të paraqitura kundër komunave dhe UNMIK-ut si rezultat i dëmeve në pronë të shkaktuara gjatë trazirave të marsit të vitit 2004, (shih Kapitullin 5). Rrjedhimisht, ndonëse shumë persona janë dënuar për veprën penale të dëmtimit të pronës të shkaktuara gjatë veprimeve të ndodhura gjatë trazirave të marsit të vitit 2004, OSBE-ja nuk ka identifikuar asnjë rast civil për kompensim që del si rezultat nga këto dënime. Në anën tjetër, ekzistojnë disa kërkesa për kompensim të dëmeve të pësuar nga serbët e Kosovës gjatë trazirave të marsit të paraqitura ndaj komunave, Institucioneve të Përkohshme të Vetëqeverisjes dhe UNMIK-ut, por ato mbeten të pezulluara deri tani, në bazë të udhëzimeve të Departamentit të Drejtësisë

Problemi i kërkesave që janë në pritje nuk paraqitet vetëm në lidhje me dëmet e pësuar nga serbët e Kosovës që nga viti 1999. Po ashtu, gjatë të njëjtës periudhë kohore, mbi 2,939 kërkesa të natyrës së ngjashme janë parashtruar edhe nga shqiptarët e Kosovës kundër Republikës së Serbisë dhe individëve serbë të Kosovës për dëmet e pësuar gjatë konfliktit të vitit 1999.⁵⁹ Ndonëse nga Departamenti i Drejtësisë nuk ka udhëzim lidhur me këto raste, të gjitha ato janë pezulluar duke marrë parasysh pamundësinë e gjykatave për t'i trajtuar kërkesat për dëmshpërblim kundër personave të mungesë (vendndodhja aktuale e shumicës së të paditurve serbë është e panjohur) dhe mungesa e juridiksionit të gjykatave të Kosovës për të gjykuar rastet kundër shtetit serb.

⁵⁵ Neni 180, Ligji mbi Kontratat dhe Marrëdhëniet e Detyrimeve, Gazeta Zyrtare e RSFJ-së, nr. 29/1978, e ndryshuar. Përgjegjësia e veçantë, sipas alinesë 6 të Ligjit në nenin 180 të Ligjit është përkufizuar si: '(1) Shteti, agjencitë e të cilit, në përputhje me rregulloret ekzistuese, kanë qenë të obliguara të parandalojnë dëmtimin apo humbjen, do të jenë përgjegjëse për humbjet për shkak të plagëve vdekjeprurëse, ose dëmtimit ose shkatërrimit të pronës së një individi, shkaktuar nga aktet e dhunës apo terrorit, si dhe gjatë demonstratave dhe ngjarjeve publike.'

⁵⁶ Letra e Drejtorit të Departamentit të Drejtësisë së UNMIK-ut, 24 gusht 2004 dhe 15 nëntor 2005.

⁵⁷ Shih Shqyrtimin e Parë të Sistemit të Drejtësisë Civile në Kosovë nga Sektori i Monitorimit të Sistemit Ligjor të OSBE-së.

⁵⁸ Shih shënimin e mësipërm. Kjo çështje gjithashtu ka ngritur shqetësime brenda Institucionit të Ombudspersonit në Kosovë, i cili ia ka adresuar çështjen Departamentit të Drejtësisë në disa raste. Shih *Raportin e Pestë Vjetor 2004-2005 të Institucionit të Ombudspersonit drejtuar Përfaqësuesit Special të Sekretarit të Përgjithshëm të Kombeve të Bashkuara*, 11 korrik 2005, në dispozicion në <http://www.ombudspersonkosovo.org>.

⁵⁹ Sipas statistikave të siguruar nga Këshilli Gjyqësor i Kosovës (KGJK), Zyra për Statistika.

Mungesa afatgjatë e zgjidhjes së këtyre kërkesave (gati tri vite që nga gushti 2004) përbën shkelje të së drejtës për gjykim të drejtë.⁶⁰ Për më tepër, kjo përbën shkelje të qartë të së drejtës së të gjithë refugjatëve dhe personave të zhvendosur për t'iu rikthyer çdo pronë banesore, tokë dhe/ose pronë nga të cilat janë privuar në mënyrë arbitrare ose të kompensohen kur një rikthim i tillë nuk është i mundur.⁶¹

Aktualisht, DD-ja e UNMIK-ut, në bashkërendim me faktorët tjerë (Agjencinë Kosovare të Pronës, Ekipin Planifikues të Bashkimit Evropian, Këshillin Gjyqësorë të Kosovës, Ministrinë e Drejtësisë dhe OSBE-në) po përpiqet të gjejë një zgjidhje për të gjitha këto raste. Qëllimi është që të zhvillohet një propozim për të gjykuar me ekspeditivitet rastet që kanë të bëjnë me pronën, të paraqitura nga serbët e Kosovës kundër KFOR-it, UNMIK-ut, komunave dhe individëve, të pezulluara në vitin 2004 (dhe rastet e ngjashme), përfshirë ndihmën për gjykatat dhe gjykatësit dhe sipas nevojës eliminimin e pengesave ligjore.

b) Transaksionet mashtruese

Bartjet mashtruese të pronës së patundshme ndodhin ose përmes falsifikimit të dokumenteve të identifikimit, ose përmes falsifikimit të autorizimeve të palëve të treta për të bërë transaksionin.⁶² Pas marrjes së ankesave në këtë drejtim, Drejtori i Departamentit të Drejtësisë të UNMIK-ut ka nxjerrë një udhëzim për të gjitha gjykatat komunale në Kosovë që çfarëdo dokumenti i autorizimit për bartje të pronës së patundshme i lëshur në Serbi t'i përcillet Departamentit për verifikim.⁶³ Kjo procedurë, prapëseprapë, rezulton me vonesa të konsiderueshme për shkak të faktit se Departamenti duhet të komunikojë me Ministrinë e Drejtësisë së Serbisë.

c) Shfrytëzimi i parregullt i përfaqësuesve të përkohshëm

Sa i përket shfrytëzimit të përfaqësuesve të përkohshëm, OSBE-ja ka vërejtur vazhdimisht praktika të gjykatave që kanë shpër në shkeljen e së drejtës për gjykim të drejtë. Kjo është për shkak se në një numër të rasteve: a) gjykatat nuk shfrytëzojnë mjetet në dispozicion për të gjetur të paditurit para caktimit të përfaqësuesit të përkohshëm ligjor; b) gjykatat nuk vërtetojnë se vendimi i tyre për caktimin e përfaqësuesit të përkohshëm është i nevojshëm për të parandaluar pasojat e dëmshme për palët, që sipas ligjit në fuqi, është parakusht për caktimin e përfaqësuesve të përkohshëm⁶⁴ c) shpallja publike joadekuate e caktimit të përfaqësuesve të përkohshëm; d) emri i përfaqësuesit të përkohshëm propozohet nga paditësi; e) përfaqësuesi i përkohshëm paguhet nga paditësi; f) kryerja joadekuate e punës gjatë përfaqësimit.⁶⁵

d) Mungesa e mbrojtjes efikase të pronave të pakicave dhe të kthyerve

Një fushë tjetër brengosëse e cila lidhet me çështjen e zhvendosjes së poseduesve të të drejtave pronësore dhe procesit të rindërtimit të shtëpive të tyre, është mbrojtja e shtëpive të rindërtuara

⁶⁰ GJEDNJ ka vënë në dukje në disa raste se e drejta për të pasur qasje në gjykatë është pjesë e së drejtës për Gjykim të Drejtë (neni 6, KEDNJ) dhe duhet të jetë efektive. Shih aktgjykimet e Gjykatës në *Golder v. MB*, A 18, 1975 dhe *Airey v. Irlandë*, A32, 1979.

⁶¹ Shih Parimet Pinheiros, neni 2.

⁶² Shih Shqyrtimin e Parë të Sistemit të Drejtësisë Civile nga SMSL i OSBE-së, qershor 2006, f.21.

⁶³ Qarkoret e Departamentit të Drejtësisë DOJ/DIR/344/JH/04 dhe DOJ/LPD/0371/er/05.

⁶⁴ Neni 84, LPC.

⁶⁵ Raporti i SMSL-së të OSBE-së mbi 'Caktimin e Përfaqësuesve në Kontestet Pronësore', prill 2005. Shih gjithashtu Shqyrtimin e Parë të Sistemit të Drejtësisë Civile, qershor 2006, f. 25.

nga dëmtimi apo plaçkitja. Mbrojtja e pronave të rindërtuara të zbrazëta në të cilat nuk janë kthyer banuesit e mëparshëm të ligjshëm është posaçërisht brengosëse. Në Fushë Kosovë/Kosovo Polje, me përjashtim të disa shtëpive të cilat janë kthyer në posedim apo shitur, të gjitha shtëpitë tjera të rindërtuara pas trazirave të marsit janë plaçkitur. Për shembull, 65 raste të veprave penale të dëmtimit dhe plaçkitjes janë raportuar në polici gjatë vitit 2005, ku janë përfshirë 51 nga këto prona.

Raste tjera të dëmtimit janë raportuar nëpër tërë Kosovën. Një nga më të vonshmit dhe më të njohurit ka ndodhur në shtator të vitit 2006, në dy fshatra të ndryshme të komunës së Klinës/Klina. Në natën e 11 Shtatorit 2006, një shtëpi e rindërtuar që ishte pronë e një serbi të Kosovës në fshatin Shtupel/Štupelj ishte dëmtuar shumë rëndë nga një eksploziv. Disa ditë më parë, ndodhi një incident i plaçkitjes së një shtëpie të rindërtuar në fshatin Klinavac/Klinafc.

Edhe në Klinë/Klina, më 3 mars 2007 komuna rrënoi një ndërtesë të tërë e cila ishte nën administrimin e AKP-së pas përfundimit të procedurës së shpronësimit. Përkundër kërkesave zyrtare nga AKP-ja për ndalimin e rrënimit, komuna vazhdoi dhe e rrënoi ndërtesën pas njoftimit verbal të personit që jetonte në të (poseduesit të lejes së perkohshme të banimit). Procedura penale është në vazhdim e sipër.

Në përgjithësi, mungesa e mbrojtjes efektive çon drejt zvogëlimit të besimit në institucionet e zbatimit të ligjit në Kosovë nga ana e personave të zhvendosur dhe individët e komuniteteve pakicë.

5. Programi i rindërtimit pas trazirave të marsit 2004

Gjatë trazirave të marsit 2004 u sulmuan pronat e komunitetit pakicë si dhe vendet e trashëgimisë kulturore ortodokse. Si rezultat i kësaj, 993 prona banimi dhe 34 ndërtesa fetare u dëmtuan ose u shkatërruan dhe 398 pjesëtarë të komunitetit pakicë vuajtën dëmtime të shkatërrimit të ndërtesave komerciale apo dytësore. Prandaj, afërsisht 4. 000 persona u zhvendosën nga shtëpitë e tyre, disa nga ata për të dytën herë, pasi që ishin zhvendosur edhe në vitin 1999.⁶⁶ Këto ngjarje patën një ndikim të konsiderueshëm si në zbatimin e mandatit të DÇPB/KAPB (p. sh. zyrat rajonale të DÇPB-së ishin plaçkitur) ashtu edhe në procesin e kthimit i cili u pothuajse u ndalua i tëri. Këto trazira patën ndikim negativ në sigurinë fizike të komuniteteve pakicë si dhe perspektivat për integritet socio-ekonomike të të kthyerve potencial. Në përgjithësi, autoritetet ndërkombëtare dhe vendore dështuan të mbronin individët nga zhvendosja.

Rindërtimi i dëmeve të shkaktuara nga trazirat e marsit 2004 ndaj vendbanimeve, ndërtesave dytësore dhe ndërtesave komerciale iu është besuar IPVQ-ve.⁶⁷ Si rrjedhojë, periudha fillestare e procesit të rindërtimit është udhëhequr nga një komision qeveritar i themeluar ad hoc–Komisioni Qendror Ndërministror për Rindërtim (“Komisioni Brajshori”).⁶⁸ Është arritur përparimi i

⁶⁶ Shih Raportin e Misionit të OSBE-së në Kosovë ‘Sfidat e të drejtave të njeriut pas trazirave të marsit’, faqe 15.

⁶⁷ Rindërtimi i vendeve të dëmtuara të trashëgimisë kulturore nuk është përfshirë në këtë raport. Tani për tani një Komision për Implementim të Rindërtimit (KIR), i udhëhequr nga Këshilli i Evropës është përgjegjës për implementim të riparimeve.

⁶⁸ Ministri Brajshori dha dorëheqje në nëntor të vitit 2004 para ndryshimit të Qeverisë dhe Ministri Haraqia u emërua si kryesues i ri i Komisionit Ndërministror në dhjetor 2004.

dukshëm derisa ky komision pushoi së funksionuari në fund të korrikut 2005. Komisioni ndërministror u shpërbë në nëntor të vitit 2005.

Adresimi i shkatërrimeve të marsit 2004 u bë prioritet i lartë për Qeverinë e Kosovës pasi që shtetet e Kontakt Grupit e përfshinë atë si një nga ‘13 pikat’ (prioritetet në zbatimin e Standardeve për Kosovën) në mes të vitit 2006. Në këtë mënyrë Grupi i Kontaktit bëri thirrje për përfundimin e rindërtimit të të gjitha shtëpive në fshatin serb të Svinjarit/Svinjare (Mitrovicë/Mitrovica), deri në fund të tetorit 2006 si dhe rindërtimin ose kompensimin e pronës komerciale të dëmtuar gjatë trazirave. Në qershor të vitit 2006 me kërkesë të Kryeministrit të Kosovës, PSSP-ja vendosi që Trupat Mbrojtëse të Kosovës (TMK) të finalizojnë punën e mbetur të rindërtimit në Svinjarë/Svinjare dhe të mbështesin qeverinë në zgjidhjen e kërkesave të pazgjidhura (në tërë Kosovën) të ndërlidhura me rindërtimin fizik nga trazirat e marsit 2004. TMK-ja ndërmori punimet në Svinjarë/Svinjare përderisa Qeveria themeloi një organ ad hoc përgjegjës për shqyrtimin e të gjitha kërkesave.

Në përgjithësi, që nga janari 2007, 897 prona banesore (nga 993 të synuara) janë rindërtuar dhe 289 të rasteve që kishin të bënin me ndërtesat dytësore u adresuan (ose u rindërtuan ose u kompensuan). Që nga janari 2007, janë zgjidhur një numër i këtyre kërkesave. 96 shtëpi të parindërtuara përfshijnë 19 prona për të cilat përfituesit e kanë refuzuar ndihmën e ofruar të rindërtimit, 20 prona në veri të Mitrovicës/Mitrovica në të cilat nuk ka qasje për shkaqe të sigurisë si dhe 57 prona të shkatërruara në lagjen “Podkalaj” të qytetit të Prizrenit për të cilën është zhvilluar një program i posaçëm por ende është duke pritur për financim edhe pas tri viteve.

Sa i përket ndërtesave dytësore, ende ekzistojnë 49 raste në pritje (nga 338 përfitues të mundshëm), shumica e të cilëve nuk janë pajtuar me vlerësimin për lartësinë e kompensimit të vendosur nga Komisioni Ndërministror. Sa i përket sigurimit të “ndihmës fillestare”, 92 nga 635 raste janë në pritje e sipër. Përfundimisht kanë mbetur 24 raste të pronave komerciale të cilat nuk janë adresuar. Në tetor të vitit 2006 është themeluar një panel i udhëhequr nga IPVQ-të për zgjidhjen e kërkesave për kompensim dhe rindërtim (me përjashtim të rasteve të fshatit Svinjarë/Svinjare) për të shqyrtuar të gjitha kërkesat e pazgjidhura për rindërtim nga trazirat e marsit 2004. Detyra e panelit ishte të shqyrtoj kërkesat individuale nga përfituesit dhe nga kontraktuesit. Deri më tani paneli ka kufizuar shqyrtimin e kërkesave të kontraktuesve dhe asnjë nga kërkesat tjera nuk është shqyrtuar për shkak të kufizimeve buxhetore.

Qeveria po heziton të ndajë buxhet të mëtutjeshëm për programin e rindërtimit të marsit 2004 pa treguar se ndërhyrjet e tilla do të lehtësonin kthimin e të zhvendosurve. Për momentin qeveria nuk ka ndonjë plan as për periudhën pas marsit 2004 e as për të shqyrtuar kërkesat. Po ashtu mungojnë edhe informata për numrin e personave të zhvendosur. Në janar të vitit 2006, UNHCR-ja vlerësoi se 1,231 persona të zhvendosur gjatë trazirave të marsit, kanë mbetur të zhvendosur. Mirëpo që nga ajo kohë, nuk janë mbajtur statistika të sakta për të zhvendosurit nga trazirat e marsit 2004.

6. Konkluzionet

Megjithëse, si bashkësia ndërkombëtare ashtu edhe institucionet e Kosovës kanë investuar resurse të konsiderueshme dhe energji për sigurimin dhe mbrojtjen e të drejtës së personave të zhvendosur për rikthim të pronës banesore dhe pronës, kjo nuk është shndërruar në mbrojtje të efektshme të kësaj të drejte, apo në kthim substancial dhe të qëndrueshëm. Përafërsisht një e treta e rasteve të DÇPB-së kanë rezultuar me vendime deklarative ndaj pronave të shkatërruara.

Në prag të tranzicionit të statusit mbrojtja e të drejtave pronësore banesore, kthimi i pronave personave të zhvendosur dhe mbrojtja e të drejtës për t'u kthyer vazhdojnë të jenë sfidat kryesore. Fakti që kanë kaluar tetë vite prej përfundimit të konfliktit të vitit 1999 nuk e përjashton të drejtën e personave të zhvendosur ndaj pronave që i kanë lënë pas, apo të drejtën e tyre për kushte adekuate të jetesës.

Në këtë kontekst, zbatimi i mandatit të AKP-së ndaj kërkesave të pronës së paluajtshme private që kanë të bëjnë me konfliktin dhe zbatimin efektiv të vendimeve të KKP-së deri më tani është sfida më e madhe për autoritetet vendore dhe ndërkombëtare. Efektiviteti dhe qëndrueshmëria e procesit varen nga zbatimi i vendimeve të KKP-së. Duhet të sigurohet financimi i plotë nga donatorët për AKP-në deri në përfundim të mandatit të saj.

Përveç kërkesave të AKP-së, duhet të zgjidhen të gjitha çështjet tjera të pazgjidhura që janë të ndërlidhura me konfliktin. Në këtë aspekt, është e nevojshme të gjendet edhe një zgjidhje e pranueshme për kompensimin e kërkesave që lidhen me konfliktin të pezulluara me kërkesë të DD-së të UNMIK-ut e që presin për t'u shqyrtuar nëpër gjykata. Moszgjidhja për një kohë të gjatë e këtyre kërkesave (gati që tri vite që nga gushti i vitit 2004) përbënë shkelje të së drejtës për gjykim të drejtë. Brengat që dalin nga gjykatat e rregullta sa i përket shitblerjeve të rrejtshme dhe mbrojtja e të drejtave pronësore të personave të zhvendosur në procedurat civile është një çështje që po ashtu duhet të adresohet. Në këtë aspekt, mekanizmat për parandalimin e shitblerjeve mashtruese duhet të racionalizohen dhe të bëhen më të efektshme. Gjithashtu edhe emërimi i përfaqësuesve të përkohshëm duhet të jetë në përputhje me ligjin dhe kërkesat përkatëse procedurale.

Sa i përket promovimit të së drejtës për kthim, transformimi i strukturave për kthim ende duhet të prodhojë frytet e veta, të cilat duhet të pasqyrohen në rindërtimin e shtëpive të të gjithë atyre të zhvendosurve të cilët dëshirojnë të kthehen. Në këtë aspekt, pjesëmarrja e shoqatave të personave të zhvendosur në Grupet Punuese të Komunave duhet të vazhdojë dhe të bëhet më efektive. Përderisa pjesëmarrja e QKK-së në proces është një zhvillim kryesisht pozitiv, QKK-ja duhet t'iu përmbahet parimeve dhe procedurave të parashtruara në Doracakun e Rishikuar për Kthim të Qëndrueshëm. E njëjta vlen edhe për autoritetet komunale, të cilët duhet të bashkëpunojnë drejt sigurimit të qasjes në toka dhe shtëpi kurdo që është e nevojshme, si dhe drejt sigurimit të ndihmës në rindërtim. "Protokolli për Kthim të Qëndrueshëm" i vitit 2006 i nënshkruar nga Qeveria e Kosovës, Republika e Serbisë dhe UNMIK-u mund të shërbejë si model për bashkërendimin dhe mbështetjen e kthimeve në nivel komunal. Komunitat në Kosovë të cilat janë nikoqire të personave të zhvendosur, posaçërisht në pjesën veriore të Kosovës, duhet t'i përmbushin obligimet e tyre për të siguruar kushte adekuate të banimit. Me mijëra njerëz ende vazhdojnë të jetojnë në kushte të papranueshme edhe pas gati tetë viteve pas konfliktit dhe kjo çështje duhet trajtuar.

Programi i rindërtimeve që lidhen me trazirat e marsit 2004– që ishte si përgjigje ndaj krizës e cila pjesërisht kishte ndaluar kthimet dhe rikthimin e pronës banesore dhe të pronës – i ka plotësuar në një masë të madhe synimet e veta, por ende duhet të finalizohet sa më shpejtë që është e mundur nga Trupat Mbrojtëse të Kosovës. Paneli për kërkesa që udhëhiqet nga IPVQ-të duhet të ofrojë më shumë qasje dhe të jetë më transparent.

Në përgjithësi, vlerësimi tregon se përderisa rivendosja e të drejtave pronësore dhe banesore pas konfliktit dhe kthimi fizik dhe vullnetar i personave të zhvendosur janë procese të ndara, ato duhet të kenë një strategji të koordinuar për të siguruar që ato të mbështesin dhe të fuqizojnë njëra-tjetrën.